

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Н.В. ВЕРЛОС

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

**Курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності
«Право» освітньої програми «Правознавство»**

Затверджено вченою радою ЗНУ
Протокол № від 2017 р.

Запоріжжя
2017

УДК: 342(100)(075.8)
В334

Верлос Н.В. Конституційне право зарубіжних країн: курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньої програми «Правознавство» / Н.В. Верлос. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. – 145 с.

У виданні подано зміст лекційного матеріалу з дисципліни «Конституційне право зарубіжних країн» відповідно до робочої програми, перелік контрольних питань та завдань для самоперевірки, схематичний матеріал та перелік рекомендованої літератури, включаючи інформаційні ресурси.

Курс лекцій призначений для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньої програми «Правознавство» денної та заочної форм навчання, а також на усіх хто цікавиться сучасними проблемами конституційного права як в Україні, так і в зарубіжних країнах

Рецензент *Т.О. Коломоєць* д.ю.н., професор кафедри адміністративного та господарського права, член-кореспондент НАПрН України

Відповідальний за випуск *Г.С. Журавльова*, к.ю.н., доцент, завідувач кафедри конституційного та трудового права

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Лекція №1: Теорія конституції та сучасні конституційні моделі.....	6
Лекція №2: Сучасні форми держави в зарубіжних країнах.....	19
Лекція №3 Конституційно-правовий статус особи в зарубіжних країнах.....	33
Лекція №4 Виборче право та виборчі системи в зарубіжних країнах.....	47
Лекція №5: Інститут законодавчої влади. Парламенти та парламентаризм.....	67
Лекція №6: Конституційно-правовий статус глави держави.....	87
Тема №7: Уряди в зарубіжних країнах: аналіз конституційно-правового статусу.....	103
Лекція №8 Конституційні основи судової влади в зарубіжних країнах.....	119
СХЕМАТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ.....	132
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	142
РЕКОМЕНДОВАНІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ.....	144

ВСТУП

Сучасний стан державотворення в Україні, яка обрала вектор зовнішньополітичного розвитку, спрямований на євроінтеграцію, вимагає від майбутнього юриста наявності з одного боку загальних, інформаційно-світоглядних компетентностей, з іншого боку, спеціальних фахових компетентностей, що орієнтовані чи базуються на порівняльно-правовому матеріалі і передбачають знання та аналіз конституційно-правового законодавства в тому числі й зарубіжних країн. Саме тому вивчення конституційного права зарубіжних країн повинно забезпечувати студентам належний рівень професійних знань, які можуть бути реалізовані у практиці державотворення нашої країни.

Окрім того, вивчення дисципліни «Конституційне право зарубіжних країн», сприяє розвитку загальнопрофесійної культури будь-якого юриста і є досить важливим для практичної реалізації отриманих теоретичних знань. По-перше, для тих студентів, що готуються до дипломатичної та іншої роботи, пов'язаної із зарубіжними країнами, а по-друге, у зв'язку з потребою порівняльно-правового аналізу вітчизняних та зарубіжних інститутів конституційного права з метою врахування позитивного досвіду країн з розвиненою демократією та впровадження позитивних здобутків у вітчизняну практику державотворення на шляху до побудови України як демократичної, незалежної, соціальної, правової держави.

Одночасно навчальна дисципліна має і велике пізнавальне значення, оскільки отримані знання сприятимуть формуванню демократичних поглядів, сучасної правосвідомості громадян нашої держави. Адже багато конституційно-правових інститутів, які запроваджено сьогодні в Україні, спочатку виникли у конституційному праві зарубіжних країн (конституції, парламентаризм, розподіл влади) і розуміння їх генезису, сучасних перспектив розвитку – крок до вирішення актуальних питань державотворення в Україні.

В Україні традиційно фаховий юрист розглядається як освічена людина з широким світоглядом, наявністю ґрунтовних енциклопедичних знань, практичних навичок для розв'язання складних проблем, що виникають в процесі професійної діяльності. Особливо актуально це в умовах стрімкої глобалізації світової спільноти, коли знань національного права вже недостатньо для того, щоб стати сучасним юристом.

Наука конституційного права зарубіжних країн є частиною загальної науки конституційного права. Вивчення особливостей розвитку конституційного права зарубіжних країн, здійснення порівняльного аналізу національних особливостей форми держави, взаємовідносин держави і суспільства, організації і функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування надасть змогу не тільки розширити кругозір студентів-правників, а й усвідомити роль держави та особи у світі.

Студентам, що готуються стати професійними юристами, необхідно розуміти процеси формування правових інститутів в різних правових системах,

володіти порівняльними методиками, уміти оцінювати конкретний національний та зарубіжний досвід з точки зору універсальності, можливості застосування в зарубіжних правових системах.

Використання курсу лекцій полегшить підготовку студентів до семінарських занять та сприятиме усвідомленню специфіки зарубіжного конституційного права, формуванню вміння об'єктивно оцінювати проблеми та перспективи розвитку національного конституційного права.

Зміст видання відповідає програмі навчальної дисципліни «Конституційне право зарубіжних країн» та містить детальний виклад лекційного матеріалу, а також комплекс практичних завдань до кожної теми. Курс лекцій доповнений схематичним матеріалом, що надасть змогу студентові наочно уявити механізм функціонування найбільш важливих інститутів конституційного права.

ЛЕКЦІЯ №1 ТЕОРІЯ КОНСТИТУЦІЇ ТА СУЧАСНІ КОНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ

План

1. Поняття, ознаки та сутність зарубіжних конституцій. Функції конституцій та їх характеристика.
2. Класифікація конституцій зарубіжних країн: критерії класифікації та види.
3. Об'єкт конституційного регулювання. Дія конституцій.
4. Форма і структура конституцій.
5. Способи прийняття та розробки конституцій в зарубіжних країнах. Порядок внесення змін і доповнень до конституцій у зарубіжних країнах (способи ревізії).

1. Поняття, ознаки та сутність зарубіжних конституцій. Функції конституцій та їх характеристика

При підготовці до питання про поняття, сутність та зміст конституцій в зарубіжних країнах слід насамперед звернути увагу на те, що для розкриття значення будь-якої правової категорії необхідно проаналізувати її зміст та з'ясувати сутність.

Сам термін «конституція» походить від латинського *constitutio* – устрій, установа.

У найбільш загальному значенні конституція – це основний закон держави, який закріплює її суспільний і державний устрій, основні права, свободи та обов'язки людини й громадянина; систему і принципи організації та діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, виборчу систему тощо.

Прогресивні ідеї конституціоналізму як політичної системи, що спирається на конституцію, зародилися за умов феодалізму і були альтернативою необмеженому правлінню монархів.

Появу перших конституцій спричинили буржуазні революції і повалення феодалізму. Вони були покликані юридично оформити перемогу буржуазії і закріпити основи нової соціально-економічної та політичної організації суспільства. З часів прийняття перших конституцій і донині зарубіжні конституції еволюціонували в бік демократизації конституційного матеріалу і ускладнення обсягу конституційного регулювання.

Нині у зарубіжних країнах діють конституції, які були прийняті за самих різних часів: Конституція США 1787 р., Конституція Французької Республіки 1958 р., Конституція Куби 1976 р., Конституція КНР 1982 р., Конституція Республіки Болгарія 1991 р., Конституція Російської Федерації 1993 р. тощо. Конституція США є найдавнішою з нині діючих конституцій у світі, і її не даремно називають юридичною «Біблією». Закономірно постає питання, як за сучасних умов в обстановці, що постійно змінюється і в кожній країні, й у світі в цілому, можуть діяти співзвучні конституційні положення, прийняті у XVIII-XIX ст. і наприкінці XX ст.? Це досягається

завдяки внесенню поправок, доповнень і змін, а також тлумаченню конституційних положень органами конституційного контролю (нагляду).

Конституцію доцільно розглядати в **матеріальному та формальному значеннях**.

В **матеріальному значенні конституція** – це сукупність писаних і неписаних юридичних норм, в яких закріплюються права й свободи людини, визначаються основи суспільного ладу, форму держави та статус органів державної влади, а також державні символи та відзнаки.

Найчастіше термін «конституція» вживається у **формальному значенні** – як закон чи сукупність законів, які мають найвищу юридичну силу порівняно з іншими законами. У такому вигляді конституція є, законом законів, або основним законом.

Матеріальне та формальне розуміння конституції знаходяться у певному взаємозв'язку, оскільки усі держави мають конституцію в матеріальному сенсі, але не в усіх є конституція у формальному сенсі.

Поняття конституції розрізняють також у **юридичному та фактичному значеннях**.

Юридична конституція, або конституція в матеріальному та формальному значеннях – це певна система (сукупність) правових норм, що регулюють усі суспільні відносини.

Фактична конституція – система правових норм, що регулюють те саме коло суспільних відносин, але реально існуючих на практиці, а не лише в законодавчих актах. Є й випадки, коли ці суспільні відносини фактично існують, а в конституції чи конституційних актах вони ще не закріплені. В цьому випадку поняття фактичної конституції збігається з поняттям конституції в матеріальному значенні.

Сукупність фактичної та юридичної конституції складає **конституційну систему**. Розбіжності між фактичною та юридичною конституцією свідчить про те, що частина норм конституції стала чи була з самого початку і залишається фіктивною.

Отже, конституційна система може бути:

- 1) **реальною** – юридична і фактична конституції співпадають та
- 2) **фіктивною (декларативною)** – юридична і фактична конституції не співпадають (СРСР, Румунії 1965 р., Заїру 1980 р. Ефіопії 1987 р. ЮАР 1983 р. тощо)). Фіктивність конституцій зазвичай характерна для країн з авторитарним, а особливо тоталітарним політичним режимом. Юридичні конституції в таких країнах нерідко містять демократичні положення, що не отримують реалізації на практиці, або включаються лише для того щоб приховати антидемократичну сутність режиму. Зазвичай в таких країнах відсутніми є органи конституційної юстиції. В кінцевому рахунку такі конституції перешкоджали розвитку країни, соціальному прогресу та сприяли створенню умов соціального вибуху наприклад в ПАР режим апартеїду було ліквідовано, конституція 1983 р. замінена в 1994 р. (перший президент Нельсон Мандела 1994 р.) тимчасовою конституцією, а потім конституцією 1996 р. **Апартеїд** в

ПАР наказував народам банту проживати в спеціальних резерваціях (бантустанах) на невеликій (близько 12% площі ПАР) території. Виїзд з резервації і поява у великих містах могли проводитися лише за спеціальним дозволом або при наявності робочого місця (місцеве населення було зайнято на непрестижних і низькооплачуваних роботах переважно у сфері обслуговування). У ході впровадження системи апартеїду чорношкірі мешканці ПАР були позбавлені майже всіх цивільних прав. Стверджувалося, що послуги на кшталт освіти та охорони здоров'я були "роздільними, але рівними", проте якість тих послуг, що надавалися небілим, було звичайно набагато нижче.

В сучасному конституційному праві конституція у формальному значенні ототожнюється з писаною конституцією, тобто складеною у вигляді, як правило, єдиного документу, побудованого за певною системою – преамбула, основний текст, перехідні положення або супровідні положення.

Говорити про структуру конституції можна лише тоді, коли це стосується кодифікованих конституцій. Умовно в них виділяють преамбулу, основну та заключну частини, перехідні й додаткові положення.

Соціальне призначення та роль конституції вимагає виявлення функції сучасних конституцій, якими є основні напрями впливу конституції на суспільні відносини.

В сучасній юридичній науці існують різноманітні підходи до класифікації функцій конституцій, адже вони поширюються на майже всі сфери суспільного життя, а тому диференціюються за різними ознаками.

Функції конституції – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, які обумовлені соціальним призначенням конституції. Основні з них:

– **юридичні функції** пов'язана з тим, що конституція є основним джерелом права, вона має найвищу юридичну силу (формально-юридична конституція), є базою чинного законодавства і визначає всю систему правового регулювання в суспільстві; Вони можуть поділятися на: установчу, правотворчу, системотворчу, інтегративну, охоронну тощо.

– **соціальні функції** (за сферами суспільного життя поділяються на: політичну, ідеологічну, економічну, соціальну, культурну тощо.) . **політична функція** полягає в тім, що конституція встановлює основи організації публічної влади, визначає основні принципи політичної діяльності, функціонування інститутів політичної системи суспільства; **ідеологічна функція** полягає у виховній ролі конституції, яка встановлює взаємовідносини держави з людиною, інститутами громадянського суспільства на основі їх взаємної відповідальності. У конституції держави чітко формулюються ті духовні цінності, на які вона орієнтована – свобода людини, непорушність прав і свобод людини і громадянина, демократія тощо.

У деяких джерелах до найважливіших функцій конституції також відносять:

- * закріплення континуїтету, тобто неперервності, спадкоємності державної влади;
- * протидія лівому і правому радикалізму;

★ протидія територіальному розпадові держави

2. Класифікація конституцій зарубіжних країн: критерії класифікації та види

В процесі класифікації конституцій слід особливу увагу приділити визначенню основних критеріїв класифікації та характеристики їх видів. Серед основних критеріїв класифікації пропонується виділяти наступні:

1) **за соціальною сутністю** (характером суспільного ладу та природою політичної влади):

- полумфеодально-теократичні (Бруней, Катар, Саудівська Аравія)
- конституції розвиненого капіталістичного суспільства (США, Франція, Японія)
- конституції тоталітарного соціалізму (КНДР, Куба) постсоціалістичні конституції (РФ, Україна, Грузія);

2) **за конструкцією та структурою:**

- консолідовані (кодифіковані), уявляють єдиний документ (акт), прийнятий як основний закон держави (Конституція США, РФ, Польща, Україна)
- неконсолідовані (некодифіковані), складаються з кількох законів, що прийняті в різний час (Ізраїль, Швеція (4 акта), Канада, Фінляндія)
- комбіновані складаються із законів (статутів), судових прецедентів та конституційних звичаїв (Великобританія (300 Законів), Нова Зеландія)

3) **за юридичним змістом:**

- інструментальні, які регулюють структуру держави, її органи, порядок здійснення державної влади, права людини, проте не містять інших соціальних положень (текст Конституції Франції 1958 р. Шарль де Голь)
- соціальні, мають розширений предмета конституційного регулювання, який відображає ускладнення взаємодії між соціумом та державою як його складовою, посилення загальносоціальної ролі держави і диверсифікацію (кілька варіантів розвитку) її участі насамперед в економічній і політичній сферах суспільного буття (переважна більшість сучасних конституцій)

4) **за часом прийняття та тривалістю дії**

- старі, прийняті з кінця 18 до початку 20 ст. (США, Норвегії (1814), Нідерландів (1815), Бельгія (1831), Аргентина (1853), Люксембург (1868), Австралія (1900)
- нові, прийняті між двома світовими війнами (Мексика (1917), Латвія (1922), Ірландія (1937)
- новітні, прийняті після Другої світової війни (Франція (1946, 1958), Італія (1947), Японія (1947), ФРН (1949), Португалія (1976), Білорусь (1994), Молдова (1994), Таджикистан (1994), Азейбарджан (1995);

5) **за терміном (строком) дії**

- постійні, в який не встановлюється термін дії і не передбачається подій за яких вона повинна бути замінена (США, Бельгія, Норвегія),

– тимчасові, обмежують термін дії чи встановлюють умови за настання яких вона замінюється постійною конституцією (ОАЕ (1971), Тайланд (1991), ПАР (1994), Судан (1985));

6) за формою державного правління,

– монархічні (наприклад, Конституція Японії 1947 р.)

– республіканські (наприклад, конституції Франції, 1958 р.; України, 1996 р.).

7) за формою

– писані,

– неписані;

8) за способом внесення змін і доповнень

– жорсткі,

– гнучкі,

– змішані,

9) за формою державного устрою

– унітарні,

– федеративні

– суб'єктів федерації

– конституції автономій;

10) за типом державного режиму держави

– демократичні,

– авторитарні і

– тоталітарні;

Згідно з конституційною доктриною конституція може бути лише демократичною, такою, що встановлює належну модель організації влади, реально гарантує права та свободи людини і громадянина. Авторитарні (такі, що обмежують певні права людини, насамперед громадянські й політичні) або тоталітарні (затверджують одну ідеологію як загальнообов'язкову і державну та однопартійну систему) конституції за великим рахунком взагалі не можна називати конституціями з огляду на їхній антиконституційний зміст. Це, скоріше, квазіконституції або статутні документи держави.

11) за способом прийняття

– народні

– даровані (октройовані)

– договірні

12) За рівнем деталізації конституційних положень (за обсягом) –

конституції можна поділити на:

– прості (конституції, які просто перераховують ті чи інші явища, права, повноваження),

– звичайні

– розгорнуті (які подають детальну характеристику статусу конституційних органів, прав, свобод, явищ і т.д.)

Також існує думка, що конституції держав, серед іншого, можна також поділити на три групи:

★ нормативні це конституції, прийняті в законному порядку, реальні, які насправді здійснюються,

- ★ номінальні це конституції, які мають законну силу, але не здійснюються, тобто фіктивні
- ★ семантичні, такі конституції, які не відбивають дійсності і діють лише формально

Цей перелік не є вичерпним в сучасній науці конституційного права можуть застосовуватись й інші критерії класифікації.

3. Об'єкт конституційного регулювання. Дія конституцій

Розглядаючи питання про об'єкт конституційного регулювання слід звернути увагу на те, що це є одним з найважливіших елементів змісту конституцій.

Спочатку конституції регулювали два-три блоки суспільних відносин:

- 1) права і свободи людини і громадянина;
- 2) організація публічної влади;
- 3) політико-територіальний устрій.

В подальшому коло об'єктів конституційного регулювання постійно розширюється. Основною причиною цього є зміни в економічному, соціальному та політичному житті.

На сьогодні традиційно в світовій практиці як об'єкти конституційно-правового регулювання визначають:

- 1) Найважливіші принципи організації державної влади – народний суверенітет, поділ влади, верховенство права, державний суверенітет, гуманізм.
- 2) Основи правового статусу людини і громадянина – принципи правового статусу людини і громадянина (свободи, рівності у правах і гідності, гарантованості прав і свобод людини тощо), основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина та їх гарантії.
- 3) Форми здійснення народовладдя – пряма та представницька демократія. Організація, структура і компетенція вищих органів державної влади – інститути парламентаризму, глави держави, уряду, вищої судової влади.
- 4) Основи правового регулювання в державі – ієрархія правових актів, сфери законодавчого регулювання, співвідношення юридичної сили міжнародних договорів та актів національного законодавства.
- 5) Основи виборчої системи.
- 6) Основи місцевого врядування та самоврядування.
- 7) Основи правового положення адміністративно-територіальних одиниць (статус суб'єктів федерації).

Звичайно конституції за своїм змістом не вичерпуються зазначеними обов'язковими блоками, вони також можуть установлювати основи зовнішньої політики держави, основи економічної, екологічної та соціальної політики, основи взаємовідносин держави з окремими інститутами громадянського суспільства (наприклад, церквою) тощо.

В сучасній науці вчені виділяють **три основні конституційні моделі** в залежності від предмету конституційно-правового регулювання:

- * **ліберальна**, характеризується обмеженістю предмета конституційного регулювання, який передбачав організацію державної влади та правовий статус особистості обмежений громадянськими та політичними правами.
- * **етатистська**, характеризується розширенням предмета правового регулювання, зміст конституції складають усі суспільні відносини, що визначають усі її системи, підсистеми та елементи суспільства, що утворюють його політичну, економічну, соціальну, ідеологічну (духовно-культурну). Не залишає неврегульованих сфер суспільних відносин (КНР, КНДР, Куба)
- * **ліберально-етатистська**. З одного боку предмет конституційного регулювання розширений за рахунок включення суспільних відносин, що визначають основи організації суспільства, якісно нових відносин між особою та державою. З іншого боку таке розширення здійснюється в оптимальних межах, що забезпечує нормальне функціонування механізму саморегуляції суспільства (ФРН, Франція, Італія, Іспанія, Португалія)

В подальшому відбувається постійний розвиток сучасного світового конституціоналізму і **розширення об'єктів конституційного регулювання**, адже нові явища знаходять свій вияв у трансформації конституційного законодавства і потребуються відповідного конституційно-правового регулювання. Основним фактором, що обумовлює світовий конституційний розвиток є науково-технічний прогрес.

Так наприклад, розвиток медицини вимагає від сучасних держав введення заборонних норм, що оберігають людину як біосоціальну істоту від вимирання. Однією з перших норм такого роду стали норми ч.2 ст.119 нової Конституції Швейцарії, що регулюють зачаття з медичною допомогою та генну інженерію відносно людини. «Конфедерація... слідкує за тим, щоб забезпечувався захист людської гідності, особистості та сім'ї, у відповідності до наступних принципів: а) будь-яка форма клонування та будь-яке втручання до генотипу людських гамет та ембріонів недопустимі; б) зародки та генотипи, що не належать людині, не можуть переноситись до людського зародку чи сполучатись із ним; д) дарування ембріонів і усі форми материнства за наймом є недопустимими; е) не можуть бути предметом торгівлі людські зародки та похідні від ембріонів».

Дія конституції. Під дією конституції розуміють її впорядковувальний вплив на суспільні відносини. Аналіз дії конституції передбачає визначення часових і просторових меж, кола осіб, на яких поширюються положення конституції, а також механізмів такої. Тобто, мова йде про дію конституції в часі, у просторі та по колу осіб.

Дія конституції в часі визначається початком і припиненням її дії.

Конституція починає діяти від моменту набуття нею чинності, і цей момент зазначається в самому тексті конституції або в окремому законі. Наприклад, Конституція України 1996 р. згідно зі ст. 160 набула чинності від дня її прийняття.

При цьому стають правочинними всі положення конституції одночасно або ж у перехідних положеннях конституції передбачається пізніший строк дієвості окремих її положень. Так, у перехідних положеннях Конституції України визначено особливий порядок введення в дію положень Конституції, що визначають грошову одиницю України (після введення національної грошової одиниці – гривні), порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину (протягом п'яти років після набуття чинності Конституцією) тощо.

Момент припинення дії конституції залежить від того, є вона тимчасовою чи постійною. Тимчасові конституції приймаються на встановлений в цій конституції строк або діють до настання визначених конституцією подій (наприклад, до прийняття постійної конституції). Постійні конституції не містять будь-яких вказівок про строк своєї дії, тобто приймаються на необмежений строк.

Дія конституції в просторі характеризується тим, що її положення поширюються на всю територію держави, а зі зміною території держави одночасно змінюється і сфера просторової дії конституції.

Дія конституції за колом осіб характеризується тим, що її положення поширюються на всіх суб'єктів права, що перебувають на території країни. Що стосується громадян, а також своїх юридичних осіб, установ та організацій, то дія конституції поширюється на них також і у випадках перебування за кордоном.

Механізм дії конституції містить виникнення прав, свобод, обов'язків і правовідносин. Механізм дії окремих положень конституції – тих, що містять **загальнорегулятивні норми**, що встановлюють лише загальні рамки відповідних правовідносин, – характеризується суттєвими особливостями. Вони пов'язані з тим, що конституційні норми виступають лише передумовою відповідних правовідносин, а конкретні права та обов'язки виникають згідно з приписами норм чинного законодавства, які конкретизують і деталізують положення конституційних норм. Конституція України містить положення щодо прямої дії її норм (ст. 8). Це передбачає, що норми Конституції України безпосередньо породжують права та обов'язки, але їх конкретизація в чинному законодавстві сприяє підвищенню ефективності реалізації конституційних положень.

Також важливе значення має питання про пряму дію конституційних норм. Так, наприклад, у ч.2 ст.5 Конституції Республіки Болгарії 1991 року закріплюється «Положення Конституції мають безпосередню дію» або ч.3 ст.8 Конституції України «Норми Конституції є нормами прямої дії».

4. Форма і структура конституцій

Під **формою конституції** розуміється спосіб організації та відбиття конституційних норм.

Форма конституції може бути **писаною та неписаною**.

Писаними є конституції, що мають форму єдиного акту або системи з кількох актів. Як єдиний акт конституція є певним чином кодифікованим збірником норм, що має чітку структуру, приймається у встановленому законом порядку (який є більш складним порівняно зі звичайною законодавчою процедурою) і має найвищу юридичну силу.

Писані конституції можна поділити в свою чергу на кодифіковані та не кодифіковані.

Кодифіковані Конституції складаються з **одного нормативного акта**. Якщо основний закон являє собою єдиний писаний акт, який регулює всі головні питання конституційного характеру, він є кодифікованою конституцією. Такими є конституції США, Німеччини, Іспанії, Японії, Болгарії, Китаю, Куби та ін.

Некодифікованими вважаються конституції, якщо питання конституційного характеру регулюються **кількома актами**. За приклад може правити Конституція Фінляндії, яка складається з чотирьох нормативних актів: «Форми правління Фінляндії» 1919 р., «Акта про Едускунт» (парламент) 1928 р., «Акта про право парламенту контролювати законність діяльності Державної ради (уряд) і канцлера юстиції» 1922 р., «Акта про державний суд» 1922 р. Усі перераховані акти мають вищу юридичну силу. Аналогічні (некодифіковані) конституції діють у Швеції, Ізраїлі та інших державах.

Абсолютна більшість держав світу мають писані конституції у формі єдиного акту.

Неписаними конституціями є група політико-правових уявлень, концепцій, доктрин стосовно організації державного життя у суспільстві. Це явище є рідким. Якщо говорити про взагалі незафіксовані конституції у документах, то вони існують, як правило, тимчасово – після революцій, державних переворотів і т.ін., як, наприклад, було в Румунії після грудневого повстання 1989 р. Водночас зберігають свою дію попередні акти поточного законодавства, якщо вони не суперечать суті та цілям нового режиму.

В юридичній літературі існує також думка, **що неписані конституції** мають той само обсяг предметів правового регулювання, що й писані, але їх норми містяться в багатьох різних джерелах: нормативно-правових актах, судових прецедентах, конституційних звичаях тощо. Неписаними є конституції Великої Британії та Нової Зеландії.

Іншими словами, неписана конституція закріплює форму правління, форму державного устрою, структуру вищих органів державної влади, правове становище особи тощо, але її приписи зібрано не в єдиному документі, а у багатьох джерелах права. Таким чином, форма об'єктивування неписаної конституції не визначена.

Розберемо це на прикладі Великобританії. У Британії короткий час (1653–1660 рр.) діяла писана конституція. Сучасна британська неписана конституція є досить складним конгломератом різноманітних джерел. Ця конституція постійно доповнюється та змінюється. Вона складається з декількох частин.

До першої належить статутне право. До цієї групи джерел включають деякі давні акти та низку найважливіших парламентських законів

конституційного характеру: Велику хартію вільностей 1215 р., Петицію про право 1628 р., Білль про права 1689 р.

Другою частиною є британське загальне право (судове, прецедентне право), що сформувалось після норманського завоювання, – загальне для всієї Англії право, яке було створене королівськими судами й спочатку протиставлялося місцевому звичаєвому праву. Воно ґрунтувалося не на законі, а на загальних принципах справедливості та розуму, здорового глузду. Юридичною базою загального права є прецедент.

Третя частина – конституційні угоди та звичаї. Це правила політичної практики, які вважаються обов'язковими й неухильно дотримуються тими, кого вони безпосередньо стосуються. Конституційні угоди становлять найважливішу частину британської неписаної конституції. Доктринальні джерела – думки відомих учених, до яких звертаються тоді, коли прогалина у конституційному праві не може бути заповнена статутом або зареєстрованим рішенням суду. До доктринальних джерел належить праця В. Бректона "Трактат про закони Англії" (1250) і Коментарі законів Англії У. Блекстона (1565) та ін.

Структура конституцій в світовій практиці мало чим відрізняється і у загальному вигляді включає: преамбулу, основну частину, заключні, перехідні та додаткові положення, а іноді і додатки (Конституція Індії 1950 р. має близько десяти додатків, які за сутністю конкретизують відповідні статті основної частини Конституції).

Преамбула (лат. *praefatus* - той, що передує) - це вступна частина конституції. У ній, зазвичай, викладені завдання, які стоять перед країною, історичні умови прийняття конституції, проголошуються основні принципи, покладені в основу конституційного матеріалу, інколи декларуються права і свободи. Преамбула може бути надзвичайно короткою (Конституція Республіки Вірменія 1995 р.), великою (Конституція Японії 1947 р.) або ж відсутньою зовсім (Конституція Греції 1975 р.). Усі преамбули мають ідеологічну спрямованість, містять ідеологічні настанови. Загальновизнано, що положення преамбули не є правовими нормами, за винятком тих, які проголошують права і свободи.

Основна частина конституції, яка складається з глав (розділів, частин), статей, які в свою чергу поділяються на частини, пункти, абзаци позначені цифрами чи буквеною нумерацією. Досить рідко (наприклад в Угорщині) замість статей є параграфи. Ця частина закріплює права і свободи громадян, основи суспільного ладу, організацію влади, управління і суду згідно з принципом поділу влади, а також організацію території держави.

У заключних, перехідних і додаткових положеннях встановлюється порядок набрання конституцією чинності, визначаються терміни видання законів, до яких відсилає конституція (органічні закони), містяться норми тлумачення, зазначаються винятки із загальних правил тощо.

5. Способи прийняття та розробки конституцій в зарубіжних країнах. Порядок внесення змін і доповнень до конституцій у зарубіжних країнах (способи ревізії)

При підготовці до питання про способи прийняття та розробки конституцій в зарубіжних країнах слід зазначити, що в практиці державного будівництва виділяють кілька способів їх прийняття:

- 1) народні;
- 2) октройовані;
- 3) договірні

1) **НАРОДНІ** це конституції, які прийняті загально визнаними демократичними способами з широкою участю народу чи його повноправних представників. Ці конституції, за суб'єктами їхнього прийняття, можна ще поділити на конституції:

а) прийняті установчими зборами, конституційними зборами, конституційною асамблеєю, конституційними конвентами і т.д.;

Установчі збори – це представницький орган, що обирається спеціально з метою розроблення і прийняття конституції. Вперше установчі збори (Філадельфійський конвент) було скликано у США 1787 р.; вони склалися з 74 делегатів і працювали чотири місяці. Установчими зборами приймалися, наприклад, конституції Тунісу (1956 р.), Намібії (1990 р.), Болгарії (1991 р.). Установчі збори в різних країнах мали різний спосіб формування та наділялися різним об'ємом компетенції. Так, за способом формування виділяють дві групи установчих зборів:

- а) сформовані шляхом загальних і прямих виборів;
- б) збори, частина делегатів яких обирається шляхом прямих або непрямих виборів, а інша частина призначається.

За обсягом компетенції установчі збори поділяються на:

а) *суверенні*, які наділяються правом розробляти і приймати конституцію (США, 1787 р.; Індія, 1950 р.; Італія, 1947 р.; Португалія, 1976 р.);

б) *несуверенні*, які розробляють і приймають проект конституції, а для затвердження вона виноситься на референдум або передається іншому органу (наприклад, конституції Кувейту, 1962 р.; Гани, 1979 р.; Туреччини, 1982 р.). Власне, такі органи виконують роль *консультативних установчих зборів*.

Залежно від призначення установчі збори поділяються на:

а) *установчі збори з обмеженими повноваженнями* – представницькі органи, для яких розроблення (розроблення і прийняття) конституції є єдиною функцією, після здійснення якої вони розпускаються (наприклад, США, 1787 р.);

б) *установчі збори з необмеженою компетенцією* – представницькі органи, які одночасно з установчою владою здійснюють повноваження парламенту (Франція, 1946 р.; Італія, 1947 р.; Бразилія, 1988 р.).

б) прийняті на референдумі (референдумні) (РФ, Казахстан, Франція, Білорусь); Референдум забезпечує найвищу ступінь легітимності конституції та може застосовуватися як завершальна стадія конституційного процесу, коли на всенародне затвердження виноситься конституція, попередньо схвалена представницьким органом (конституції багатьох штатів США, Бенін, Конго,

Іспанія, Румунія, Польща та ін.). У деяких країнах конституції приймалися шляхом референдуму та без участі в її розробленні будь-якого представницького органу (конституції Франції, 1958 р.; Казахстану, 1995 р.; Росії, 1993 р.);

в) прийнятті парламентом;

У багатьох країнах світу, зокрема і в Україні, конституції приймалися парламентами. При цьому застосовуються два способи:

- * **реорганізація парламенту в установчі збори**, що передбачає спеціальну процедуру отримання парламентом мандата виборців на те, щоб діяти як установчі збори (Шрі-Ланка, 1972 р.; Танзанія, 1977 р.; Замбія, 1992 р.);
- * **без формальної реорганізації в установчі збори**, коли конституція приймається із застосуванням звичайної парламентської процедури, передбаченої конституцією, що скасовується (наприклад, конституції Мозамбіку, 1990 р.; Грузії, 1995 р.; України, 1996 р., та ін.).

Парламентський спосіб прийняття конституції застосовується також і як попереднє ухвалення конституції перед тим, як вона виноситься на референдум (наприклад, в Іспанії 1978 р.; Польщі 1997 р.). Такий спосіб прийняття конституції дозволяє поєднати кваліфіковане обговорення проекту в парламенті з реалізацією права народу висловити свою волю щодо тексту конституції.

г) надпарламентськими (квазіпарламентськими) установами

Надпарламентські (квазіпарламентські) установи – це спорадично (одиначно, створені для певної мети) діючі виборні органи, які формують постійнодіючий парламент (приміром, Всекитайські збори народних представників – КНР, З'їзд народних депутатів – Росія, за Конституцією РСФСР 1978 р., Великий народний хурал – Монголія).

У літературі дану групу конституцій іноді називають “демократичними конституціями”. Така назва видається не зовсім вдалою, оскільки демократичний порядок прийняття чи затвердження конституції ще не є стовідсотковою гарантією її демократичного характеру.

2) **ДАРОВАНІ (ОКТРОЙОВАНІ)** це конституції, як правило, підготовлені і введені в дію одноособовим актом. Різновиди дарованих конституцій:

- * даровані монархом (Непал, 1990 р., Франція 1814 р., Бельгія 1831, Канада 1967, Йорданія 1956, Кувейт 1963), після чого його влада обмежується,
- * президентом (Єгипет у 50-60-х роках, Пакистан 1962) народів, та
- * конституції, даровані метрополією (Англія) своїй колонії, яка проголошувалася незалежною державою (Конституція Нігерії 1960 р.).)

3) **ДОГОВІРНІ** – це Основний Закон, прийнятий шляхом укладання відповідної угоди між різними суб'єктами державно-правового (конституційного) процесу. Можливими варіантами суб'єктів такого договору є:

- * територіальні утворення;
- * органи установчої влади;

- * монарх;
- * органи державної влади.

Договірні конституції – явище значно рідкісніше від двох попередніх груп (октройованих і конституцій прийнятих народом). Конституційно-правова практика подає декілька яскравих прикладів останнього. Так, фактично, шляхом укладення відповідних угод появились перші конституції балканських країн після звільнення останніх від османського іґа (Конституція Греції 1844 р., Конституція Румунії 1866 р., Конституція Болгарії 1879 р.). Конституційний Договір (як “мала” Конституція) між Президентом України та Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 18 травня 1995 року.

Також в світовій практиці державотворення можна виділяти такі способи прийняття конституцій:

4) НЕЛЕГІТИМНІ. В історії конституційного розвитку відомі і деякі специфічні способи прийняття конституції, що їх, проте, не можна віднести до легітимних, приміром – прийняття конституції вищим керівним органом правлячої політичної партії – в Анголі, 1975 р.; Мозамбіку, 1975 р.; Конго, 1969 р.; Іраку, 1970 р.

5) ХАРИЗМАТИЧНІ Розроблення і прийняття деяких конституцій пов’язується з окремими видатними політичними діячами, і вони називаються «харизматичними». Такими, наприклад, можна вважати сталінську Конституцію СРСР (1936 р.), деголлівську Конституцію Франції (1958 р.).

Порядок внесення змін і доповнень (способи ревізії) до конституцій у зарубіжних країнах.

В переважній більшості конституцій передбачений специфічний порядок внесення змін і доповнень. В США – текст поправки мають прийняти 2/3 голосів обох палат або спеціального конвенту, а потім ратифікувати 3/4 штатів. На цей час діє лише 27 поправок. У Франції К 1958 передбачає дві процедури внесення поправок: 1) зміни ініціює президент чи парламент. Їх мають схвалити обидві палати і затверджує референдум; 2) ініціює президент на спільному засіданні обох палат парламенту (конгрес) – приймається 3/5 голосів. В Україні – 2/3 голосів депутатів, а до I, III, XIII розділів + референдум. Такі конституції називають жорсткими. В деяких країнах внесення змін та доповнень до конституцій відбуваються за звичайною законодавчою процедурою (Великобританія, Нова Зеландія).

- 1) **жорсткий**, змінюються і доповнюються в особливому порядку, складнішому, ніж звичайна законодавча процедура, можуть бути: найменш жорсткими (2/3, 3/4, 4/5 депутатів, одне скликання Португалія, ФРН), жорсткішими (повторне голосування або новообраний склад Норвегія, Фінляндія, Швеція, Білорусь, Греція тощо), найжорсткіші (затверджуються на референдумі, США, Ірландія, Іспанія, Швейцарія)
- 2) **гнучкий**, змінюються і доповнюються в порядку звичайної законодавчої процедури (Великобританія, Нова Зеландія, Ізраїль)

- 3) **змішаний**, в яких окремі частини змінюються у складному порядку, інші у порядку звичайної законодавчої процедури. (до Конституції Індії 1950 р. було внесено 500 поправок, вносяться депутатом, отримавши згоду кожної палати надається президенту який зобов'язаний підписати його)

Контрольні питання та завдання

1. Надайте визначення терміна «конституція» та охарактеризуйте терміни «конституція» та «основний закон».
2. Що таке конституція з юридичної та соціально-політичної точок зору?
3. Порівняйте за сутністю, змістом, формою та порядком внесення змін конституції США, Великобританії, України. Порівняльно-правовий аналіз оформіть у вигляді таблиці.
4. Які основні критерії покладені в основу класифікації конституцій? До яких класифікаційних видів можна віднести Конституцію України?
5. Встановіть основні способи ревізії конституції. Охарактеризуйте основні з них.

ЛЕКЦІЯ №2 СУЧАСНІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

План

1. Держава як категорія конституційного права.
2. Поняття, ознаки та структурні елементи форми держави.
3. Форма державного правління: поняття, види, особливості (приклад).
4. Форма державного (політико-територіального) устрою сучасних держав: поняття, ознаки:
 - унітарна держава: поняття, види;
 - автономії в зарубіжних країнах;
 - федерації в зарубіжних країнах;
 - конфедерації в зарубіжних країнах;
 - регіоналістська держава;
 - інші форми державного (політико-територіального) устрою.
4. Державний режим: поняття, види.

1. Держава як категорія конституційного права

До загальних ознак держави належать:

1) територія – певний простір (земний, повітряний, водний тощо), що є матеріальною основою існування держави. Сама територія не породжує державу, вона тільки утворює простір, у межах якого держава поширює свою владу на населення, що тут проживає. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, що виражається у взаємних правах і обов'язках.

2) **населення** – громадяни (піддані), які проживають на території держави;

3) **суверенітет** – політико-правова властивість держави, що виражає верховенство, повноту, неподільність державної влади на всій її території (внутрішній суверенітет), а також здатність держави бути незалежним суб'єктом міжнародних відносин (зовнішній суверенітет). Розрізняють суверенітет державний, народний, національний.

4) наявність **спеціального апарату управління** – системи державних органів, що здійснюють управління в державі й **апарату легального примусу** – збройні сили, армія, поліція, тюремні та ін. установи;

5) **здатність видавати загальнообов'язкові юридичні норми**, забезпечувати їх реалізацію;

6) **офіційна система оподаткування й фінансового контролю**;

6) **єдина грошова система**;

7) **формальні реквізити** – офіційні символи: прапор, герб, гімн;

8) **мова**;

9) **столиця**;

Серед значної кількості визначень держави найбільш прийнятним є таке визначення:

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів із застосуванням, у разі потреби, легального примусу.

держави - це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством.

На сьогоднішній день в ООН входять 193 держави + 2 держави постійні наглядачі (Ватикан 440 кв.м та Палестина з листопада 2012 року)

В сучасному світі можна виділяти такі види держав:

За впливом релігії на суспільні відносини:

- * Теократичні (Ватикан)
- * Клерикальні (Іран) Великобританія, Норвегія, Швеція, Данія
- * Світські

Та типом правового режиму:

- * Частково визнані держави (Абхазія, Косово, Південна Осетія)
- * Невизнані держави (Придністров'я, Сомаліленд)
- * Території з невизначеним статусом (Західна Сахара, Азавад, Мальтійський орден)
- * Залежні території (Нова Каледонія (Франція), Шпіцберген (Норвегія), Гібралтар (Великобританія))

- ★ Віртуальні держави (мікродержави) (Целестія (претендує на між зірковий простір), Виртландія (з 2008 вважає себе першою суверенною і незалежною державою, що базується в Інтернеті)

За територією

Малі держави (карликові (Ватикан 440 кв.м., Монако 2 км, Сан-Маріно 1 кв.км.)

Великі (Росія 17 102 345 кв.км., Канада, Китай, США)

За кількістю жителів

Найменше (Ватикан 793, Сан–Маріно 31 тис, Монако 35 тис.)

Найбільше (Китай 1 млрд 300 тис., Індія 1 млрд 200 тис., США 314 млн,)

2. Поняття, ознаки та структурні елементи форми держави

Розглядаючи питання присвячене сучасним формам держави в зарубіжних країнах, насамперед, необхідно розглянути та визначити, що розуміється під поняттям «форма держави». Слід зазначити, що термін «форма держави» має доктринальне походження і пов'язаний із вченнями про державу.

В сучасній теорії конституційного права більшості країн світу під **формою держави** розуміється комплексний інститут, що представляє внутрішньо узгоджену систему норм, що регулюють структуру та взаємовідносини основних органів держави (глави держави, парламенту, уряду), політико-територіальний устрій, основні методи діяльності державного апарату і форми його зворотного зв'язку із населенням.

В конституційному праві для класифікації форм держави використовується підхід **з позиції теорії поділу влади і поділяється на:**

- 1) полікратичну,
- 2) монархичну, та
- 3) сегментарну форми держави.

Полікратична форма характеризується розподілом влади між різними органами держави (парламент – законодавча влада, глава держави і уряд – виконавча влада, незалежні суди – судова влада), відлагодженими способами взаємодії гілок влади, системою стримувань і противаг, самоврядування територіальних колективів, демократичним державним режимом, різними формами участі населення в управлінні державою.

Монархична форма держави характеризується єдиновладдям певного органу чи посадової особи. Такими особами можуть бути монархи чи «по життєві» президенти (Гвінея, Малазія, Заїр та інші країни Африки), або партійні лідери фюрер – в Німеччині, дуче – в Італії (Муссоліні), каудильйо – Іспанія (Франко). Також влада може зосереджуватись в руках керівного органу, наприклад, в країнах тотального соціалізму найважливіші рішення приймаються політбюро, президіумом, виконавчим комітетом, центральним комітетом тощо. При даній формі поділу влади не визнається, парламент відсутній (наприклад, у Саудівській Аравії), уважається лише консультативною установою або служить зовнішньою декорацією

За подібної форми держави не існує механізму стримувань і противаг, місцевого самоврядування, державна влада здійснюється вертикально за допомогою імперативних методів державного управління.

Сегментарна форма держави характеризується тим, що державна організація як єдине ціле складається з різних відрізків, які містять ознаки як полікратії, так і монакратії, як демократизму, так і авторитаризму. Органи державної влади формуються за допомогою виборів, але кількість партій, що до них допускається досить обмежена, а реальна влада зосереджується в руках президента чи іншого глави держави. Демократичні права і свободи визнаються, але їх гарантії дуже слабкі. Вирішальна роль належить або монархові (дуалістична монархія, наприклад, у Йорданії), або президентові («суперпрезидентські» республіки в Латинській Америці й у Тропічній Африці). Федерація (якщо вона існує) характеризується обмеженістю повноважень суб'єктів федерації або їхньої реальної ролі. Сегментарна форма завжди припускає наявність конституції й парламенту, зізнатися поділ влади, певна ступінь самоврядування.

Основними елементами, що складаються структуру форми держави є:

- 1) форма державного правління;
- 2) форма державного (політико-територіального) устрою;
- 3) державний режим.

3. Форма державного правління

Переходячи до розгляду питання про форму державного правління, особливу увагу слід зосередити на визначенні поняття **«форма державного правління»** – *це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який характеризує структуру та компетенційні взаємовідносини вищих органів державної влади (насамперед глави держави, парламенту та уряду), їх роль в управлінні державою.*

В сучасній світовій практиці державотворення **прийнято розрізняти дві основні форми державного правління:**

- 1) монархію та
- 2) республіку.

У перекладі з грецької термін «монархія» означає єдиновладдя. В сучасному розумінні за існування в державі монархічної форми правління пост глави держави (король, імператор, султан тощо) є спадковим і пожиттєвим.

З часом у **світі в залежності від обсягу повноважень** розрізняють такі види монархії:

- 1) абсолютну;
- 2) конституційну (обмежену).

Абсолютна монархія характеризується тим, що в руках монарха зосереджується уся повнота державної влади. Монарх сам видає закони, керує адміністративною діяльністю та здійснює правосуддя. Султанат Оман (конституція 1996 р.), Саудівська Аравія (конституція 1993 р.), Бахрейн (консультативна рада).

Конституційна монархія – це така форма правління за якої влада монарха здійснюється на основі і в рамках конституції.

Правові обмеження на владу монарха можуть бути закріплені у вищих законах, таких, як конституція або статuti, або в прецедентних рішеннях, винесених верховними судовими інстанціями. Істотною ознакою конституційної монархії є те, що статус монарха обмежений не тільки формально-юридично, а й фактично.

Конституційні монархії залежно від ступеня обмеження поділяються на два види:

- 1) дуалістичні і
- 2) парламентарні.

І в тих, і в інших, монарх ділить владу з парламентом, але в той час як у перших за ним залишається вся виконавча влада, по-друге вона здійснюється урядом, відповідальним перед парламентом.

У **дуалістичній монархії** звичайним юридичним способом обмеження влади монарха є твердження, що ніякий його наказ не має сили, поки він не підтверджено відповідним міністром. При цьому міністри відповідальні лише перед самим монархом, і ним же призначаються або зміщуються. Обов'язок монарха підкорятися парламенту в законодавчій сфері гарантується в таких державах є право парламенту втувати бюджет. Йорданія, Кувейт, Люксембург, Монако, Ліхтенштейн, ОАЕ. (Кувейт правда іноді відносять до абсолютної монархії).

У **парламентарній монархії** уряд утворюється більшістю в парламенті і відповідально перед ним.

Незважаючи на те, що призначення номінованих парламентом міністрів формально виконується монархом, зняття міністрів з посади може ініціюватися парламентськими вотуму недовіри. У державах даного типу у монарха залишилося дуже мало реальної влади, і він грає переважно представницьку або церемоніальну роль. Ніяке його бажання, навіть таке приватне, як щодо помилування злочинця, фактично не може бути виконано, якщо воно викликає невдоволення парламенту. Іноді парламенти навіть обмежують свободу монархів в їхніх приватних справах. Разом з тим, було б неправильно сказати, що в таких державах активна роль монарха зведена до нуля. Юридично за монархом часто зберігають функції, важливі в області закордонної політики, а також в моменти криз та конфліктів у сфері внутрішньої політики: остаточне затвердження законів, призначення і зміщення чиновників, оголошення війни, укладення миру, - проте він може виконувати все це лише у згоді з волею народу, виражається парламентом. Монарх "царює, але не управляє"; він представляє свою державу, є його символом. (Великобританія, Данія, Швеція, Японія, Нідерланди, Канада, Австралія).

В країнах де зберігаються структури феодального суспільства існує також **виборна монархія** (Малайзія, Лесото, ОАЕ). Наприклад до складу ОАЕ входять 7 князівств Персидського заливу, а глави цих князівств – еміри обирають президента ОАЕ. Король Лесото обирається загальними зборами вождів.

Особливо слід виділити **теократичну монархію**, де глава держави – монарх є одночасно главою того чи іншого релігійного культу Ватикан, Саудівська Аравія.

Наступною формою державного правління є **республіка** – (лат. respublica – суспільна справа, від res – справа і publicus – суспільний, всенародний) – *форма державного правління, за якої суверенне право на владу належить громадянам (народу), а вищі органи держави або обираються населенням, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).*

Правління, що здійснюється на основі представництва народу, вважається республіканським незалежно від того, користуються громадяни дійсними чи тільки формальними правами на владу. На сьогоднішній день республіка є найбільш демократичною формою правління, оскільки передбачається, що повноваження будь-якої гілки влади чи найвищого її органу (в тому числі і главу держави) засновуються на мандаті народу.

Республіканська форма державного правління також має різновиди, і може бути:

- 1) президентською;
- 2) парламентською;
- 3) змішаною (напівпрезидентською).

У конституційно-правовій літературі **президентську республіку** визначають як республіканську форму правління, при якій на чолі держави знаходиться президент, обраний загальним прямим або непрямым голосуванням і який поєднує повноваження голови держави і глави уряду.

На зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. у деяких державах Латинської Америки й Африки у ході конституційних реформ з'явилися нові різновиди президентських республік:

- * суперпрезидентські,
- * президентсько-моністичні та
- * президентсько-мілітарні республіки, а також
- * президентсько-партократичні республіки і
- * президентсько-клерикальні республіки.

У країнах Латинської Америки часто зустрічаються **“суперпрезидентські республіки”**. Ця форма правління - практично незалежна, слабо контрольована законодавчою і судовою владою. Це особливий конгломерат традиційної форми з напівдиктаторським керуванням. (Бразилія, Перу, Уругвай, Колумбія).

Однією з найбільш централізованих форм президентської республіки є **президентсько-моністична** (в літературі вживається також інша назва: президентсько-монократична) – *форма державного правління, за якої президент очолює єдину дозволена в країні партію, яка є носієм офіційно проголошеної та обов'язкової державної ідеології* (переважно країни Африки у ХХ ст. – Гана, Гвінея, Конго в 1965–1997 рр.).

Монократична республіка характерна для "молодих" держав країн Тропічної Африки, а також для деяких соціалістичних держав (КНДР).

У державах із такою формою правління (Демократична Республіка Конго, Малаві та ін.) влада президента значно посилена в результаті того, що останній є лідером правлячої (інколи – єдиної) партії. Посада президента в конституційному порядку закріплюється за певною особою. Глава держави має право розпуску парламенту.

Особлива форма **президентсько-клерикальної** республіки діє в Ірані згідно з Конституцією 1979 р. Для неї характерне юридичне (конституційне) закріплення участі духовенства не тільки в політичному житті, але і в безпосередньому управлінні державою. Поряд з посадою президента країни передбачається пост Духовного керівника іранського народу – аятоли. Ухвали останнього обов'язкові для світської влади і справляють, як правило, вирішальний вплив на провадження державних справ.

У сучасному світі нерідко зустрічаються президентські республіки, які можна назвати **президентсько-мілітарними (військовими) форма державного правління, що встановлюється в результаті військового перевороту з проголошенням його керівника главою держави** (Чилі в 1973–1990 рр.).

Як правило, вони утворюються після державних переворотів на тимчасовій основі. Досить сказати, що з часів виникнення незалежних держав в Азії, Африці, Латинській Америці та Океанії, за приблизними підрахунками різних авторів, сталося близько 1000-1100 військових переворотів, з яких майже 700-750 закінчувалися утворенням військових, революційних, інших рад (хунт) і проголошенням їх керівників президентами.

Президентсько-мілітарна республіка – найбільш централізована форма державного правління. Як правило, міністерські посади обіймають військові, головою уряду є також військовий президент. Парламент розпускається і не діє. Така республіка спирається на армію, яка утворює систему органів державного управління згори донизу. Звичайно, політичні партії, які не підтримують військовий режим, забороняються. Такі форми правління встановлювалися і встановлюються зокрема у таких державах, як Сомалі, Судан, Центрально-Африканська Республіка, Фіджі та ін.

Президентсько-партократична республіка – різновид президентської республіки в країнах із соціалістичною ідеологією, де президент обирається вищим органом єдиної в державі правлячої партії (Ангола, Бенін, Конго, Мозамбик).

Парламентарна республіка – менш розповсюджена форма правління, ніж президентська республіка. У даний час парламентарними республіками є такі держави: Австрія, Греція, Болгарія, Естонія, Ізраїль, Індія, Ірландія, Ісландія, Ліван, Італія, Туреччина, Угорщина, ФРН, Чехія та деякі інші.

З-поміж інших характерних особливостей парламентарних республік у зарубіжному державознавстві виділяють ще такі, як невідповідальність глави держави (конституції Греції та Італії, зокрема, формулюють цей принцип); наділення президента резервною функцією (на випадок відставки канцлера, розпуску Бундестагу у ФРН).

Також деякі вчені виділяють **республіки радянського типу**. В світовій практиці існують такий різновид республіки як монархатична республіка, яка характеризується не легітимністю влади. Це відбувається тоді коли законно обрана чи призначена особа (президент, прем'єр-міністр тощо) захоплює неналежні йому за конституцією повноваження та відмовляється залишити посаду після закінчення строку повноважень, тобто відбувається так звана узурпація влади (наприклад, Гітлер в Германії у 1933 р., А.Піночет в Чилі у 1973). КНР, Куба.

Названими формами державного правління сучасна практика конституціоналізму не обмежується, так, як приклад можна назвати **директоріальну республіку** – *де функції глави держави та виконавчої влади здійснюються єдиним колегіальним органом*. У Швейцарії колегіальний орган – Федеральна рада – поєднує функції її уряду, а також і глави держави. Він обирається парламентом, і не несе перед ним політичної відповідальності.

4. Форма державного (політико-територіального) устрою сучасних держав: поняття, ознаки

В широкому розумінні територія держави являє, власне, простір, на який поширюється її влада. Межі території держави в тому чи іншому формулюванні визначені в конституціях. Такі конституційні норми досить часто відображають лише принциповий підхід до цього питання з позицій міжнародного права, а отже мова йде про сушу, внутрішні води, про 12-мильну полосу територіального моря біля берегів країни, континентальний шельф, повітряний стовп над цим сухопутним та водним простором на практично досяжну висоту. Зазвичай територія поділяється на три типи: 1) державна територія; 2) територія з міжнародним режимом; 3) територія зі змішаним режимом.

Територія держави завжди певним чином є організованою, поділеною на частини адміністративного чи політичного значення, в яких проживає населення, з метою управління ним. Відповідні розділи конституцій іноді мають назву «про організацію держави» і в даному випадку мова йде не про систему державних органів, а про територіальну організацію держави (до речі в Конституції України відповідний розділ має назву «територіальний устрій України»).

Отже, виходячи з викладеного можна зробити висновок, що під **формою державного (політико-територіального) устрою держави** слід розуміти *внутрішню організацію державної влади, що пов'язана із побудовою держави, її поділом на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці, автономні політичні утворення, суверенні держави) і побудована на принципі взаємовідносин між собою центральних та регіональних (місцевих) органів публічної влади.*

Традиційно розрізняють дві основні форми державного (політико-територіального) устрою сучасних держав в світовій практиці – унітарну та федеративну.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА

Унітарна держава (від лат. unitas – єдність; англ. unitarian/unitary state; фр. unitaire) – єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, які не володіють суверенними правами (Болгарія, Великобританія, Греція, Іспанія, Китай, Лаос, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Таїланд, Україна, Фінляндія, Франція, Швеція, Японія та ін.)

Хоча в деяких державах до їх складу можуть входити окремі автономні утворення. Унітарні держави поділяються на:

прості – складаються тільки з адміністративно-територіальних одиниць, що мають однаковий правовий статус (Алжир, Йорданія, Ісландія, Колумбія, Ліван, Польща);

змішані (ускладнені) – мають у своєму складі одну чи кілька адміністративно-територіальних одиниць, наділених статусом адміністративно-територіальних автономій (Великобританія, Грузія, Данія, Ізраїль, Китай, Португалія, Україна, Фінляндія).

Найчастіше статус автономії надається тим частинам унітарної держави, які відрізняються від інших за національним складом і географічним положенням. У Фінляндії – це Аландські острови, населені шведами. В Україні – це Автономна Республіка Крим, що розташована на півострові.

Забезпечуючи відносно самостійне здійснення функцій виконавчої влади, а також окремих повноважень законодавчої влади, адміністративно-територіальна автономія не порушує унітарної сутності держави;

складні – мають у своєму складі, окрім адміністративно-територіальних автономій, політичні (законодавчі) автономії, що мають статус самоврядних державних утворень.

Також вчені розрізняють за ступенем централізації унітарні держави:

- 1) централізовані;
- 2) відносно децентралізовані;
- 3) децентралізовані.

У **централізованій унітарній державі** адміністративно-територіальні одиниці єдино осібно управляються призначеними з центру чиновниками, а виборні місцеві органи зазвичай відсутні (Судан, Чад, Нігер, Малаві, Польща, Болгарія)

Відносно децентралізована унітарна держава характеризується тим, що поряд з призначеними з центру чиновників (префекти у Франції) існують обрані населенням муніципальні органи (у Франції – мери, ради у департаментах). Урядові чиновники втручаються у справи муніципального управління.

У децентралізованій державі не існує призначених урядом адміністраторів, а місцеве врядування здійснюють виборні органи місцевих адміністративних одиниць (напр.. Ради графств у Великобританії). Чітке розмежування компетенції.

Що стосується **територіальної (обласної) автономії**, то в конституційному праві під нею розуміється надання будь-якій частині держави, кільком частинам, одно порядковим чи різнопорядковим

адміністративно-територіальним одиницям внутрішнього самоврядування, тобто самостійності у вирішенні місцевих питань.

Будь-яка форма автономії допускає втручання держави у власні справи, якщо її органи не виконують конституцію держави.

В залежності від того компактно чи розрізнено проживають етнічні чи інші спільноти, а також від інших обставин, автономії в зарубіжних країнах поділяють на:

1) **персональні**, етнічні групи розрізнено проживають і створюють свої об'єднання з правом дорадчого голосу (Австрія, Угорщина) у вітчизняній літературі їх називають.

2) **корпоративні** – лінгвістичні спільноти, що проживають спільно і працюють в цьому районі (зареєстровані касти в Індії);

3) **територіальні** – (національно-територіальні (етнотериторіальні).

Також, автономії можуть поділятися на:

1) національно-територіальну (етнотериторіальну) та

2) культурно-національну.

В свою чергу національно-територіальні (етнотериторіальні) автономії поділяють на:

1) політичну та

2) адміністративну.

Політична автономія має деякі ознаки державності (створюється парламент, право видання законів місцевого значення, орган виконавчої влади (в Італії Сицилія, Сардинія; в Іспанії створені чотири «національні провінції»: Країна басків, Каталонія, Андалусія, Галісія; Шотландія у Великобританії)).

Надання політичної автономії має на меті зняття напруги у міжнаціональних відносинах.

Адміністративна автономія не така поширена (в Китаї більше 100 авт утв, в Молдові 2 округи гагаузів, у Великобританії Уельс з 2000 р.) вона не має права прийняття законів, не має власного парламенту.

Культурно-національна автономія застосовується там, де етнічні групи проживають не компактно, а розрізнено напр.. у скандинавських країнах (Фінляндії, Швеції, Норвегії відносно саамів, що мають право дорадчого голосу)

Останнім часом в деяких державах спостерігається створення унітарних держав з **напівавтономними утвореннями**, наприклад, в окремих країнах Африки існує міждержавна так звана «кочова автономія» для туарегів – кочові племена, що сезонно мігрують і охоплюють різні держави.

Конституція Болгарії 1991 р. забороняє створювати автономії

Наступною, досить поширеною формою державного (політико-територіального) устрою є федеративна.

ФЕДЕРАЦІЯ

Федерація (від лат. foederatio – об'єднання) – держава, всі вищі територіальні одиниці якої мають державоподібний статус.

Тобто, вони є або державами-членами або державними утвореннями, які можуть мати різні назви (штати, землі, провінції, кантони, емірати тощо), які зазвичай, називають суб'єктами федерації.

За способом утворення федерації можна поділити на кілька груп:

1) **договірні федерації** (мають подвійний суверенітет та суб'єкти мають окреме громадянство наприклад

з 1992–2003 р. утворилась Союзна Республіка Югославія, а

з 2003–2006 Конфедеративний Державний Союз Сербії і Чорногорії

у 2006 р. припинила існування з виходом Чорногорії.

У 2008 Косово визнали 91 країн-членів ООН, а Сербія відмовилась визнавати її суверенітет.

2) **конституційні федерації**, не мають суверенітету, зазвичай не мають конституцій, а думка суб'єктів має дорадче значення (Індія);

3) **конституційно-договірні** є історичною формою (США спочатку конституція була договором між 13 суб'єктами)

За ступенем однорідності суб'єктів розрізняють:

1) симетричні (входять одно порядкові суб'єкти ОАЕ, землі в Австрії, Німеччині)

2) асиметричні федерації мають в своєму складі особливі територіальні утворення (несуб'єкти)

В залежності від співвідношення предметів відання та повноважень федерації та її суб'єктів розрізняють федерації:

1) централізовані (інтеграційні) та

2) децентралізовані чи відносно децентралізовані (революційні).

За структурою федерації поділяють на:

1) національно-територіальні;

2) територіальні;

3) комплексно-територіальні.

Особливу увагу при характеристиці федеративних держав слід приділити розмежування компетенції між союзом та його членами.

Компетенція як сукупність законодавчо зафіксованих повноважень відносно предметів **відання в зарубіжних федеративних республіках може поділятися на такі види:**

1) виключну компетенцію федерації;

2) виключну компетенцію суб'єктів федерації;

3) спільну компетенцію (конкуруючу) компетенцію федерації та її суб'єктів;

4) залишкова компетенція.

Слід зазначити, що поряд із суб'єктами до складу багатьох федеративних держав входять територіальну утворення, що **не є суб'єктами федерації**. До них відносять:

★ федеральні округи (Колумбія зі столицею Вашингтоном с США),

★ федеральні території (Віргінські острови в США),

★ федеральні володіння (служби маяків, метеостанцій, ненаселені острови),

★ асоційовані штати (Пуерто-Ріко в США).

На сьогоднішній день конституційне право більшості держав світу не визнає права виходу суб'єктів зі складу федерації (за загальним правилом в конституціях про це право не згадується).

Сецесія – відокремлення частини території (суб'єкта федерації) від певної держави за рішенням населення, яке ухвалюється на референдумі, або за рішенням керівних органів суб'єкта федерації..

Факти сецесії вдалі (Сінгапур у 1965 р. вийшов зі складу Малайзії, на початку 90 р. Словенія і Хорватія вийшли зі складу Югославії) та невдалі (в Італії у 1998 р. була спроба утворити республіку паданню) в світовій практиці відбувались.

Останнім часом вчені виділяють ще одну форму політико-територіального устрою, яка отримала назву **«регіоналістська» держава**. Під регіоналістською розуміється держава уся територія якої, а не окремі частини, складається з автономних утворень.

Регіональна(регіоналістська)держава –складна унітарна держава, побудована на принципі децентралізації, що складається з автономій (регіонів) як адміністративних, так і політичних (законодавчих).

Регіоналістськими державами зі спеціальним статусом автономій, що визначається конституцією або законами держави, вважаються Італія, Іспанія, Шрі-Ланка, ПАР та ін.

Політичні автономні утворення, що входять до їх складу, мають представницькі збори із законодавчими повноваженнями і свої органи виконавчої влади. Тому зазначені держави кваліфікуються ще як унітарні держави з елементами федералізму – перехідні від унітарної держави до федерації.

Наприклад, в Італії із 20 областей що поділяються на провінції, п'ять областей (Трентино-Альто Адідже, Балі д'Аоста, Фріулі-Венеція, Джулія, Сицилія і Сардинія) мають спеціальний статус (з найширшою автономією). В областях діють виборні органи – ради, що здійснюють законодавчі та інші функції і утворюють виконавчі органи (джунти), діяльність яких координується центральним урядом через призначених комісарів.

В Іспанії подібне самоврядування мають ряд областей («автономних співтовариств») – Країна Басків, Каталонія, Галіція, Андалусія, Валенсія, та ще 12 регіонів. Конституцією Іспанії не допускається федерація автономних співтовариств, проте заохочується їх співробітництво і передбачається можливість створення автономних співтовариств у майбутньому. Представницький орган кожної області (асамблеї) видає закони для своєї території, формує місцевий уряд на чолі з головою, що контролюється центральним урядом.

Законодавчими автономіями є Аландські острови (Фінляндія), Шотландія (Велика Британія).

Автономія регіонів (провінцій, областей) має значний обсяг повноважень політичного характеру, насамперед певну самостійність у сфері законодавства: парламент автономії приймає свою конституцію (затверджується парламентом

держави), закони в межах його компетенції, формує політично відповідальний перед ним уряд. Законодавчі повноваження парламенту автономії закріплені в конституції. Закони, прийняті парламентом автономії, мають місцеве значення. Поряд з унітарними, федеративними та регіоналістськими державами структура та органи яких регулюються конституційним правом, на сьогоднішній день розрізняють також такі форми політико-територіального устрою, які створені на підставі міжнародних угод і регулюються в основному нормами міжнародного права, але з елементами конституційно-правового регулювання (деякі вчені їх називають квазіфедеративними формами).

До них можна віднести:

- 1) конфедерацію;
- 2) співдружність;
- 3) союз;
- 4) асоційовані держави;
- 4) унії;
- 6) ліги;

7) кондомініуми – спільне володіння Річка Мозель — кондомініум Люксембурга і Німеччини з 1816 року тощо.

Швейцарія є конфедерацією за назвою хоча за сутністю є федерацією і складається з 23 кантонів або 20 кантонів і 6 напівкантонів.

5. Державний режим: поняття, види.

Переходячи до питання що стосується державного режиму слід звернути увагу на те, що сам термін «державний режим» з'явилось в науці конституційного права нещодавно, адже протягом тривалого часу третім елементом форми держави визнавався політичний режим. В тоталітарному суспільстві, де плюралізм політичних інтересів не визнається і громадянське суспільство, відсутнє, різниця між політичним і державним режимом стирається. Проте в демократичному суспільстві ж поняття «державний режим» і «політичний режим» суттєво відрізняються за сутністю та змістом.

Політичний режим - це характеристика не тільки держави, але й всієї політичної системи: відносини між людьми з приводу державної влади й відносини людей з державною владою, які формують зміст політичного режиму, розгортаються саме у сфері політичної системи. Оскільки остання є одним із рівнів громадянського суспільства, то корінні соціально-економічні й культурні основи цього суспільства зумовлюють характер держави не безпосередньо, а втілюючись в особливостях політичного режиму.

Державний режим є найважливішою складовою частиною політичного режиму, що існує в суспільстві. Політичний режим – поняття більш широке, оскільки воно містить у собі не тільки методи державного управління але і характерні способи діяльності недержавних політичних організацій (партій, клубів, союзів).

Отже, під **державним режимом** слід розуміти систему методів і засобів здійснення державної влади в країні, а під політичним режимом – систему методів і засобів здійснення політичної влади в країні.

Визначальними щодо державного режиму є поділ влади і реальний порядок взаємодії вищих органів законодавчої і виконавчої влади. За цими двома ознаками виокремлюються такі типи державних режимів:

- * абсолютизм,
- * обмежений дуалізм,
- * дуалізм,
- * президенціалізм,
- * парламентаризм,
- * міністеріалізм,
- * партократизм.

Також традиційно державні режими поділяють на два види:

- 1) **демократичні** (ліберально-демократичні, соціальної демократії) та
- 2) **авторитарні** (тоталітарні, расистські тощо), тому основним критерієм класифікації держав по даній ознаці є демократизм форм і методів здійснення державної влади.

Для рабовласницьких держав характерні і деспотія й демократія; для феодалізму - необмежена влада феодала, монарха, і народні збори; для сучасної держави - тоталітаризм, і правова демократія.

Особливістю **демократичного державного режиму** є те, що формування політичної волі, що покладається в основу діяльності держави, іде від громадян до державних інститутів, що приймають політичні рішення. Таким чином демократичний державний режим передбачає безпосередню участь народу певної країни в управлінні державними справами.

Традиційно на сьогоднішній день виділяють **два види демократичного державного режиму**:

1) **ліберально-демократичний режим** (обмеження ролі держави адміністративно-поліцейськими функціями, невтручання в економічне та соціальне життя суспільства)

2) **режим соціальної демократії**. (державна впливає на розподіл соціальних благ, забезпечує кожному гідне існування)

Відмінності між ними полягають у характері взаємовідносин між державою та суспільством.

Авторитарний державний режим характеризується, насамперед, ліквідацією чи різким обмеженням прав і свобод громадян. Крайньою формою авторитарного режиму є тоталітарний режим.

Тоталітаризм (від лат. totalis – увесь, цілий, повний) – *тип державного режиму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами суспільного життя з опорою на систематичне використання насильства*. Яскравими прикладом є фашизм (фашистська Німеччина) та комунізм (СРСР періоду сталінського правління).

Іншою формою авторитарного режиму є воєнно-диктаторський режим, що спирається на армію (на сьогоднішній день існують в Нігерії, Малі, Ліберії та країнах Латинської Америки). Білорусь.

Також існують інші види авторитарних режимів: монархічний, клерикальний, конституційно-авторитарний, расистський та інші. Політичні режими можна розрізнити за двома головними критеріями — джерелом влади та межами цієї влади.

Контрольні питання та завдання

1. Що таке форма правління. Чи можна визначивши форму правління, отримати цілісне уявлення про організацію публічної влади в країні?
2. Чим відрізняються монархія та республіка і які ознаки приманні кожній з цих форм правління? Результати оформити у вигляді порівняльної таблиці.

	Монархія	Республіка
Ознаки	1. 2.	1. 2.

3. Які форми державного (політико-територіального) устрою ви знаєте? У формі порівняльної таблиці здійсніть аналіз форм державного (політико-територіального) устрою у сучасних державах (аналіз включає не менше 30 держав).
4. Скільки держав існує в світі? Які з них входять до Організації Об'єднаних Націй? Складіть таблицю.

Назва держави	Конституційно-правовий статус	Рік утворення

5. Чим відрізняється радянська республіка від парламентарної? Чи є взагалі відмінності? В чому сутність партоткратичного державного режиму.
6. В чому полягає сутність клерикального державного режиму.
7. Проаналізуйте текст будь-яких трьох конституцій та спробуйте визначити форму держави з усіма її елементами (формою державного правління, формою державного (політико-територіального) устрою, державним режимом)?
8. Чи можна з тексту конституції визначити державний режим відповідної держави? Спробуйте це зробити на підставі отриманих знань.

ЛЕКЦІЯ №3 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

План

1. Історія розвитку прав і свобод людини і громадянина.
2. Конституційно-правовий статус особи: поняття, зміст.
3. Способи визначення правового статусу особи.
4. Конституційно-правове регулювання інституту громадянства (підданства) в зарубіжних країнах.

5. Класифікація прав і свобод людини і громадянина.

Конституція за своєю сутністю є системою обмежень державної влади шляхом проголошення і забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Права людини становлять основу конституціоналізму. Ідея про те, що люди від народження є вільними і рівними у правах, що їм від народження належать невідчужувані права, покладена в основу перших конституційних актів, що приймалися в ході усіх буржуазно-демократичних революцій XVII-XVIII ст. У подальшому права і свободи людини у тому чи тому обсязі закріплювалися в конституціях усіх демократичних держав. Так права людини набували юридичної форми і ставали найважливішим інститутом конституційного права поряд з інститутами державної влади та засад суспільного життя.

Загальний інститут конституційного статусу особи складається із двох головних конституційно-правових інститутів:

1. інституту громадянства та
2. інституту прав і свобод особи, які, своєю чергою, включають початкові інститути, що стосуються набуття і припинення громадянства, правового статусу іноземних громадян та осіб без громадянства, окремих прав і свобод, конституційних обов'язків тощо. Аналіз цих інститутів конституційного права України становить основний зміст даної глави.

1. Історія розвитку прав і свобод людини і громадянина

Права людини можна розглядати як основу конституціоналізму. Ідея про рівність і вільність людини від народження, що їй належить ряд невідчужуваних (природних) прав лягла в основу перших конституційних актів, що приймалися в часи перших буржуазних революцій 17–18 ст.

Такі поширені поняття, як «основні», «фундаментальні», «конституційні» права, – це терміни-синоніми.

Під **основними правами** слід розуміти права, які містяться в конституції держави і міжнародно-правових актах з прав людини. Виокремлення категорії основних прав не означає, що всі інші права є другорядними і такими, що вимагають менш значних зусиль з боку держави для їх реалізації. Йдеться про те, що основні права і свободи є стрижнем правового статусу індивіда, в них укорінюються можливості виникнення інших багаточисельних прав і свобод, необхідних для нормальної життєдіяльності людини.

Основні права є **суб'єктивними**, тобто вони належать особі як учаснику суспільного життя і залежать від неї, принаймні в частині їх використання.

Характеризуючи **історичний розвиток** прав та свободи людини і громадянина, дослідники виділяють три його хвилі (покоління).

У науці прийнято ділити права і свободи людини **на три покоління** (цю пропозицію зробив французький правознавець Карел Васак):

1-е покоління - громадянські і політичні права (liberte);

2-е - соціально-економічні (egalite);

3-е - права колективні або солідарні (fraternite).

Перше покоління цивільних і політичних прав бере початок від XVII - XVIII ст., а саме періоду після англійської, американської та французької революцій. Це, в основному, негативні права (свобода від), а не позитивні (право на). Вони гарантуються ст.ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 Загальної декларації прав людини, і об'єднує їх ідея свободи індивіда, одного чи разом з іншими, від зловживань політичної влади. Це такі права, як, наприклад, право на життя, свободу та особисту недоторканість, свобода від рабства тощо. Перше покоління кваліфікується як система негативних прав, які зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, що регулюються цими правами.

Друге покоління економічних, соціальних та культурних прав, ідея яких з'являється на початку XIX ст., виникло після соціалістичних революцій. Це скоріше позитивні, ніж негативні права, які вимагають для їх реалізації участі держави. Вони закріплені в ст.ст. 22, 23, 24, 25, 26, 27 Загальної декларації прав людини, прикладами їх можуть бути право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до позитивних прав (право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їх складу тощо).

Третє покоління прав розглядається як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Так, право на самовизначення, яке склалося ще в роки буржуазних революцій, слугувало правовою основою антиколоніальної боротьби народів Азії, Африки і Латинської Америки. Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу і боротьбу народів за незалежність. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, а також право на користування спільним спадком людства. **До інших прав третього покоління відносять** право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу.

Якщо права, які відносяться до перших двох поколінь, - це права і свободи, що належать кожному індивіду як такому, то права третього покоління можна назвати **правами людини і народів**. Так, право на мир, на здорове навколишнє середовище або на соціальний і економічний розвиток належить як кожній людині, так і кожному народу і, можна сказати, навіть людству в цілому. Право на самовизначення знайшло своє закріплення в міжнародних договорах (ст. 1 обох Пактів) і розглядається практичними всіма державами і вченими як загальноновизнаний принцип міжнародного права. Права третього покоління відрізняються від прав двох попередніх поколінь тим, що перебувають у стадії становлення як юридично обов'язкові норми. Вони містяться тільки в резолюціях міжнародних організацій (наприклад, у Декларації про права народів на мир, проголошеною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1984 р. і Декларації про право на розвиток, ухваленою Генеральною Асамблеєю в 1986 р.). Їх положення часто дуже невизначені і

тільки поступово відбувається уточнення їх нормативного змісту як прав людини і народів

Юридичне розмежування між правом (суб'єктивним) і свободою провести складно. Суб'єктивним правом є міра можливої поведінки суб'єкта. Це ж визначення можна застосувати і до поняття «свобода».

У більшості випадків, коли йдеться про суб'єктивне право, передбачається **наявність більш або менш визначеного суб'єкта, на якому лежить обов'язок**, що відповідає даному праву (наприклад, право на охорону здоров'я повинно забезпечуватися мережею відповідних медичних установ).

Коли ж йдеться про свободу, мається на увазі заборона відкидати або обмежувати цю свободу. Така заборона звернена **до невизначеного кола суб'єктів**, зобов'язаних поважати дану свободу (наприклад, свобода слова передбачає право людини вимагати від держави захисту від будь-якого суб'єкта, що цю свободу порушує).

Але наведене розмежування між правом та свободою досить умовне, оскільки є такі свободи, дотримання яких покладається на визначене коло осіб, наприклад, це академічна свобода, тобто свобода викладацької діяльності.

Говорячи про співвідношення прав і свобод, слід додати і те, що вживання терміна «свобода» найбільш характерне для країн з англосаксонською системою права.

Досить часто в літературі маючи на увазі права людини, розуміють під ними права особистості. Слово «особистість» застосовують при цьому в якості синоніму таких понять як «людина» чи «індивід». Подібне слово застосування є невірним, адже особистість і індивід – не одне й те саме.

Під особистістю розуміється людина, яка здатна усвідомлювати наслідки своєї поведінки і відповідати за неї, тобто бути дієздатною.

Права ж людини визнаються за кожною людською істотою незалежно від того є вона особистістю чи ні.

2. Конституційно-правовий статус особи: поняття, зміст

Правовий статус (від лат. *status* – становище) – **це встановлена нормами права сукупність прав, обов'язків і відповідальності його суб'єктів — громадян, організацій, установ тощо.**

Щодо правового статусу особи йдеться зазвичай про права і обов'язки, а щодо статусу органу влади або його посадової особи — про їх функції і повноваження, здійснення яких водночас виступає і як обов'язок.

Є різні види правових статусів, які виокремлюються за певними підставами. Так, за суб'єктами розрізняються загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси.

Загальний правовий статус поширюється на всіх людей і громадян, **спеціальний** – характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян (наприклад, дітей, жінок, пенсіонерів, біженців тощо), **індивідуальний** – притаманний окремому індивіду.

Залежно від галузевої належності норм, що визначають правовий статус, розрізняють: конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, господарсько-правовий, кримінально-процесуальний та інші галузеві статуси.

Відмінність між конституційним і конституційно-правовим статусами полягає в тому, що перший визначається тільки нормами конституції, другий – нормами конституції та прийнятих на її основі законів.

Конституційно-правовий статус особи – це сукупність визначених і гарантованих конституцією і законами держави прав, свобод і обов'язків особи як суб'єкта права.

У конституційному праві поняття «особа» використовується як родове щодо понять «людина» і «громадянин».

Особа – це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціально зумовленими рисами. Поняття «особа» позначає водночас і людину, і громадянина, а також іноземного громадянина та особу без громадянства

Людина – природно-соціальна істота, носій невідчужуваних (природних) прав.

Кожна людина є водночас індивідуальністю і носієм певних суспільно значущих рис, тобто особою.

Громадянин – це людина, яка на правовій основі належить до певної держави.

Як людина він є носієм природних прав, а як громадянин – суб'єктом прав, що випливають із його громадянства. Водночас громадянин є особою – індивідуальністю і носієм суспільно значущих рис. Крім громадян особливий правовий статус у державі мають іноземні громадяни та особи без громадянства.

Основними складовими конституційного статусу особи є:

- принципи конституційного статусу особи;
- громадянство;
- конституційні права, свободи та обов'язки;
- конституційні гарантії прав і свобод;
- відповідні конституційні норми.

Норми конституції щодо конституційного статусу особи конкретизуються в інших джерелах конституційного права — законах, нормативних актах глави держави, уряду, органу судового конституційного контролю, а також у законодавчих актах інших галузей права — адміністративного, цивільного, кримінального, трудового, сімейного та ін.

В основі конституційних положень про принципи статусу особи, її права і свободи лежить ряд ідей, найважливішими з яких є ідеї природного права і суспільного договору.

Як уже зазначалося, **сенс ідеї природного права полягає в тому, що кожна людина від народження наділена певними правами, які зумовлені самою**

її природою і не залежать від волі держави. Держава зв'язана природними правами, зобов'язана визнавати, дотримуватися і гарантувати їх.

Згідно з ідеєю суспільного договору держава є результатом свідомої згоди людей, які для захисту свого життя, свободи, приватної власності та інших прав поступаються на користь держави частиною своєї особистої свободи і таким чином переходять від природного до громадянського стану. Юридичною формою суспільного договору є конституція, в якій і закріплюються природні права і свободи. У громадянському стані на додаток до природних прав особа набуває ще прав громадянина, що випливають із її відносин з державою.

Таким чином, **права людини — це сукупність природних і невідчужуваних прав, які належать особі від народження і не залежать від її правової належності до конкретної держави (громадянства).**

Права людини належать особі безпосередньо, держава не може дарувати або відчужувати їх своїми актами і діями. Роль держави щодо прав людини зводиться до забезпечення умов для їх реалізації. Теоретично права людини не залежать від держави, практично вони, як і права громадянина, також мають позитивний характер (встановлюються державою), оскільки набувають юридичної сили лише тоді, коли порядок їх застосування встановлюється законом.

Права людини в конституційній теорії і практиці нерідко ототожнюються з особистими правами. Правами людини є право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на власність, право на недоторканність житла, право на свободу пересування, вільний вибір місця перебування і проживання та ін. Коли в конституціях йдеться про права людини, то зазвичай використовуються визначення «кожен», «кожна людина», «ніхто», «жодна людина», «усі» або «визнається право», «гарантується свобода» та подібні словосполучення безособового характеру.

Права громадянина — це сукупність прав особи, зумовлених її громадянством, тобто правовою належністю до певної держави.

Права громадянина є правами особи як члена політичного співтовариства і пов'язані з актами і діями державних органів. **Головне призначення прав громадянина полягає в тому, щоб забезпечити участь особи в державно-політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей.** Тому права громадянина нерідко ототожнюються з політичними правами, до яких, належать, зокрема, виборче право, право на об'єднання, право на звернення та ін. У конституціях права громадян адресуються саме громадянам за допомогою формулювань на зразок: «громадяни можуть», «громадяни мають право», «громадяни користуються рівним правом», «громадянам гарантується право» тощо.

Співвідношення між: відповідним чином сформульованими правами людини і правами громадянина в конституціях різних держав неоднакове і може бути підставою для висновків щодо співвідношення громадянського суспільства і держави в конкретній країні, характеру наявного в ній політичного режиму.

У демократичних державах переважає індивідуалістичний підхід до прав особи, що ґрунтується на принципі **пріоритету особи над суспільством і державою**. Відповідно, наголос у них робиться на правах людини.

У соціалістичних державах переважає колективістський підхід до прав особи, що ґрунтується на принципі **пріоритету суспільства і держави, колективу над особою**. Наголос у них робиться на політичних, а особливо — соціально-економічних правах, за того, що декларовані політичні права мають формальний характер, а соціально-економічні права розглядаються як певні блага, що надаються особі державою.

3. Способи визначення правового статусу особи

Багатоманітність форм конституційного закріплення прав і свобод людини і громадянина може бути зведена **до двох основних способів** визначення обсягу прав і свобод —

- позитивного і
- негативного.

За **позитивного способу**, який називається також **дозвільним**, конституції та інші джерела конституційного права встановлюють, що особа (людина або громадянин) може робити, тобто, що їй дозволяється, в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах та які особисті права вона має. «має право», «вправі», «може» та ін..

За **негативного** способу, який називається також **заборонним**, норми конституційного права встановлюють заборону будь-якому суб'єкту порушувати чи обмежувати певне право чи певну свободу. Поправка 5 конституції США «ніхто не може примушуватись свідчити проти самого себе».

В абсолютній більшості країн світу використовується позитивний спосіб визначення обсягу прав і свобод — у конституціях у тій чи тій формі закріплюються всі основні права і свободи людини і громадянина.

Негативний спосіб тією чи тією мірою використовується в країнах, де немає писаних конституцій і, відповідно, систематизованого визначення прав і свобод людини і громадянина тобто у англосаксонській системі права, а позитивний у країнах континентальної Європи.

Так, у Великій Британії немає акта конституційної значущості, який би визначав основи правового статусу особи, права і свободи людини і громадянина в ній передбачаються з тими обмеженнями, які встановлені звичайними законами і судовими прецедентами. За межами встановлених законами і судами заборон перебуває сфера реалізації прав і свобод, в якій дії особи є законними.

Іншими словами, негативний спосіб визначення обсягу прав і свобод особи ґрунтується на принципі: **«Все, що не заборонено, — дозволено»**.

Конституція України містить докладний перелік прав і свобод людини і громадянина. Це означає, що в ній використано дозвільний спосіб визначення обсягу прав і свобод. **Однак зроблено це із двома суттєвими**

застереженнями. Перше полягає у встановленні того, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними (ч. 1 ст. 22), тобто у визнанні за особою також; таких прав і свобод, яких немає у конституційному переліку. Друге застереження є гарантією реалізації прав і свобод і полягає у забороні покладення на особу не передбачених законодавством обов'язків: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» (ч. 1 ст. 19).

4. Конституційно-правове регулювання інституту громадянства (підданства) в зарубіжних країнах

Обсяг прав і свобод, якими особа може і користуватись у конкретній державі, перебуває у прямій залежності від наявності чи відсутності у неї громадянства даної держави. Громадянство відоме ще за часів рабовласництва, коли **громадянами, наприклад, у Стародавньому Римі, визнавалися тільки вільні люди.**

В епоху феодалізму переважав інститут підданства, який означав не тільки підвладність особи державі, персоніфікованій у монархові, а й її феодальну залежність від останнього.

Сучасне розуміння громадянства історично пов'язане з Великою французькою революцією XVIII ст., яка проголосила усіх людей вільними і рівними в правах. **Політико-правова концепція вільного громадянина** замінила концепцію підданства і слугувала обґрунтуванню необхідності ліквідації феодального ладу й утвердження капіталістичних суспільних відносин.

В конституційному праві зарубіжних країн використовуються два терміни приналежності особи до певної держави це громадянство і підданство.

У наші дні поняття підданства використовується тільки у державно-політичній практиці деяких країн із монархічною формою правління, причому в демократичних державах – як рівнозначне поняттю громадянства. Термін «підданство» відображає особистий зв'язок людини з монархом. Основи правового статусу особи в монархічній Великобританії мло чим відрізняється від ситуації в республіці Франція. Останнім часом в Іспанії, Бельгії, Нідерландах, Японії та деяких інших країнах ці терміни застосовуються як рівнозначні, а замість підданства використовується термін «громадянство». В країнах же Арабського Сходу, в Африці вказані відмінності мають суттєве значення: підданий зобов'язаний бути особисто вірним монарху, населення виховується у відповідних традиціях нерідко порушення вірності суворо карається.

Згідно з ідеєю громадянства вільні і рівні в правах люди не перебувають у **феодальній залежності від держави, а є її партнерами.**

Держава і громадяни зв'язані взаємними зобов'язаннями. Відповідно, **громадянство – це стійкий політико-правовий зв'язок між особою і державою, який виявляється у їх взаємних правах та обов'язках.**

Громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави та особи й основою правового становища особи в державі. Наявність

громадянства надає особі можливість повною мірою реалізувати свої різноманітні права та свободи і водночас вимагає виконання нею обов'язків щодо держави.

Держава визнає і гарантує права та свободи особи – громадянина, заступається за нього за кордоном. Громадянин, зі свого боку, безумовно дотримується законів і приписів держави, виконує покладені на нього обов'язки. Право на громадянство, а також право на його зміну визнаються невідчужуваними правами людини. Сукупність прав, свобод та обов'язків громадянина становить його політико-правовий статус, який відрізняє громадянина від іноземців та осіб без громадянства.

Стійкість правового зв'язку між громадянином і державою існує у просторі і в часі.

У просторі вона виявляється передусім у тому, що стан громадянства зберігається за особою під час перебування її не тільки на території держави, а й за кордоном.

Стійкість **громадянства у часі** виявляється в його неперервності — громадянство є неперервним з моменту набуття і до моменту припинення.

Основні принципи громадянства зазвичай закріплюються в конституціях, докладне його регулювання здійснюється законами про громадянство, які встановлюють порядок набуття, зміни і припинення громадянства. Національне законодавство про громадянство узгоджується з відповідними міжнародно-правовими договорами держави.

В багатьох країнах діє принцип рівного громадянства, але інколи громадяни можуть бути неоднаковими за своїм статусом. Тобто розрізняють:

- * народжених і
- * натуралізованих громадян.

В деяких країнах натуралізовані громадяни не можуть бути обранити на пост президента (США), народжених громадян не можна вислати з держави, позбавити громадянства. В окремих країнах М'янмі існує поняття «асоційований громадянин» – це особи, що відносяться до національностей, що не вважаються корінними. В мусульманських країнах існує відмінність між громадянами-чоловіками та громадянами-жінками.

За звичайних умов громадянство набувається одним із двох основних способів – в порядку філіації і шляхом натуралізації.

Філіація (від лат. *filius* – син) – **це набуття громадянства за народженням.**

Хоча в Латинській Америці набуття громадянства в порядку філіації визначається не моментом народження, а моментом повноліття і пов'язується із наявністю політичних прав.

Вона пов'язана з моментом народження і відбувається незалежно від волі особи на основі принципів **«права крові»** або **«права ґрунту»**.

Згідно з принципом **«права крові»** (лат. *jus sanguinis*) **дитина набуває громадянство тієї держави, громадянами якої є її батьки, незалежно від місця народження.** Наприклад якщо батько француз, а

мати італійка дитина може бути особою без громадянства до тих пір поки батьки не підпишуть письмову угоду про вибір громадянства.

Згідно з принципом **«права ґрунту»** (лат. *jus soli*) **дитина набуває громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків або якщо батьки невідомі.**

У законодавстві сучасних держав поєднуються обидва принципи набуття громадянства за народженням з переважанням одного з них, у більшості держав – принципу «права крові». (Американським громадянином є особа, яка народилася за кордоном у батьків, які є американськими громадянами

Натуралізація — це набуття громадянства за волевиявленням особи із дотриманням прописаної у законі процедури.

Якщо набуття громадянства за народженням відбувається незалежно від волі особи, то натуралізація відбувається на її прохання або за її згодою.

Змістовно вона полягає у наданні уповноваженим державним органом (главою держави, міністерством юстиції, міністерством внутрішніх справ, судом) громадянства даної держави громадянину іншої держави або особі без громадянства. Надання натуралізованого громадянства зазвичай здійснюється в індивідуальному порядку і супроводжується, зокрема, **такими умовами:**

- постійне проживання особи на законних підставах протягом певного часу (найчастіше — п'яти років, десять років Бельгія, Іспанія) на території тієї держави, на громадянство якої вона претендує (укорінення), ; У Франції 5-річний строк укорінення може бути скорочений до 2-х років для тих хто провчився у французькому університеті. Скорочена процедура для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН)
- вихід із попереднього громадянства або його втрата;
- наявність постійного місця проживання (доміцилій) (Німеччина);
- бути психічно здоровим і не мати деяких хвороб (наприклад СНІД);
- не бути зареєстрованим – зокрема в документах Інтерполу в якості терориста
- володіння державною мовою;
- мати «добрий характер» (Великобританія)
- наявність законних джерел існування (Австрія) та ін.
- в арабських країнах громадянами можуть стати тільки мусульмани (Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія)

Відповідність встановленим умовам сама по собі не є гарантією набуття громадянства. Набуття громадянства шляхом натуралізації не визнається суб'єктивним правом людини. Суб'єктивному праву завжди відповідає чийсь обов'язок. Обов'язку щодо натуралізації держава не має. Це означає, що **особа може претендувати на набуття громадянства в порядку натуралізації, але держава не зобов'язана надавати його.**

За деякими винятками (усиновлення, встановлення опіки, визнання батьківства, іноді — одруження; І набуття громадянства у таких випадках

називається натуралізацією за законом) законодавство не визнає за особою права на натуралізацію, вона є дозвільною за своїм характером процедурою.

Порядок натуралізації може бути спрощений для осіб: у набутті громадянства якими заінтересована сама держава (наприклад, великими підприємцями, видатними вченими, спортсменами, фахівцями певних спеціальностей тощо); одружених з громадянами даної держави; народжених від колишніх громадян даної держави; усиновлених громадянами даної держави; корінної в даній державі національності та деяких інших.

Спрощеними способами набуття громадянства є:

- **визнання** – коли усі жителі території, якщо вони не відмовляються це робити, на день утворення нової держави визнаються її громадянами)
- **оптація** – вибір громадянства, має місце тоді коли територія переходить від однієї держави до іншої чи проголошення частини території новою незалежною державою);
- **трансферт** – зміна громадянства у зв'язку з переходом території від однієї держави до іншої без права вибору (мало місце після Другої світової війни);
- **реінтеграція (поновлення в громадянстві)** - особа знову набуває громадянства тієї держави, яке вона мала раніше, але особисто втратила його з якої-небудь причини (через революційні події, у зв'язку зі зміною сімейного стану тощо)
- **репатріація** – поновлення раніше втраченого громадянства (до втрати якого громадянин не мав ніякого відношення) в зв'язку з важливими історичними подіями. Репатріація зазвичай є масовим поверненням осіб на батьківщину (повернення біженців, переміщених осіб, військовополонених після закінчення війни тощо). Наприклад, повернення євреїв на свою «історичну батьківщину». Тобто, кожен єврей, який прибув до Ізраїлю, автоматично набував громадянства Ізраїля
- **реєстрація** – спрощений порядок набуття громадянства наприклад якщо батьки є громадянами чи особа служить у збройних силах чи займає високий державний пост надання громадянства особі, яка має на нього право.
- **дароване громадянство (октройоване)**, яке надається особі за особливі заслуги перед державою і здійснюється в особливому порядку. Наприклад, в 1974 р. Сенат США спеціальною постановою надав громадянство США О. Солженіцину і його сім'ї, після їх виселення з СРСР.

Існують також інші способи набуття громадянства (чи посвідки на постійне місце проживання), наприклад, так зване інвестиційне громадянство, яке держава надає особі, яка придбала нерухомість чи інвестувала кошти в економіку певної держави.

Припинення громадянства – це припинення правового зв'язку між особою і державою, за якого вони втрачають права та обов'язки одне щодо **одного**. Припинення громадянства означає, що держава не визнає і не гарантує

права і свободи свого колишнього громадянина, не заступається за нього за кордоном. Колишній громадянин, зі свого боку, не зобов'язаний дотримуватися законів і приписів держави, виконувати перед нею які-небудь обов'язки, крім тих, що покладаються на нього як на людину. Припинення громадянства може відбуватися за різними підставами, залежно від яких розрізняються:

- * вихід із громадянства,
- * втрата громадянства і
- * позбавлення громадянства.

Вихід із громадянства – це припинення громадянства за волевиявленням громадянина, тобто відмова громадянина від громадянства.

Вихід із громадянства може відбуватися за клопотанням заінтересованого громадянина і відповідного дозволу уповноваженого органу держави (зазвичай — глави держави) або в порядку реєстрації – за заявою громадянина, яка спеціального дозволу не потребує.

У більшості країн прийнята дозвільний порядок виходу з громадянства (США, Великобританія). Підстави для відмови у припиненні громадянства встановлюються законом, наприклад у ФРН такі обмеження для суддів, державних службовців тощо.

Вихід особи з громадянства України не допускається у разі притягнення її в Україні як обвинуваченої у кримінальній справі або якщо стосовно неї в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню (ч. 11-13 ст. 18).

Втрата громадянства – це припинення громадянства внаслідок вчинення особою певних заборонених дій.

Підставами втрати громадянства можуть бути:

- набуття громадянства іншої держави;
- скасування рішення про надання громадянства (зазвичай – у разі набуття особою громадянства на підставі завідомо неправдивих відомостей і фальшивих документів);
- вступ на іноземну державну чи військову службу
- непідтримання особою, яка проживає за кордоном, зв'язку зі своєю державою протягом встановленого часу;
- розірвання шлюбу (в країнах, де передбачено автоматичне набуття громадянства іноземкою у разі укладення нею шлюбу з громадянином даної держави) та ін.

Втрата громадянства відбувається на основі рішень і дій уповноважених державних органів і посадових осіб. Цим втрата громадянства відрізняється від виходу із громадянства, який відбувається за волевиявленням особи і здійснюється за її клопотанням або в порядку реєстрації. Іноді втратою громадянства називається будь-який вид його припинення.

Позбавлення громадянства – це припинення громадянства особи, здійснене з ініціативи уповноваженого державного органу від імені держави.

Позбавлення громадянства є крайнім заходом, до якого держава вдається тоді, коли поведінка громадянина не узгоджується з інтересами і законами держави.

Позбавлення громадянства, набутого за народженням, називається денаціоналізацією, а набутого в порядку натуралізації – денатуралізацією. Особи позбавлені громадянства підлягають висиланню з країни – експатріації

Конституції багатьох держав не припускають можливості позбавлення громадянства, набутого у будь-який спосіб. Конституції деяких держав забороняють денаціоналізацію, пов'язуючи це з тим, що громадянство за народженням є одним із невідчужуваних природних прав людини, але припускають можливість денатуралізації. Позбавлення громадянства, набутого за народженням, припускається тільки в деяких державах. Зокрема, згідно зі ст. 89 Кодексу законів про громадянство Франції, особа може бути позбавлена французького громадянства у разі засудження її за злочини проти безпеки держави, за ухилення від обов'язків, встановлених законом про військову повинність, за дії на користь іншої держави, що завдають шкоди інтересам Франції, та в деяких інших випадках.

В Німеччині проти волі особа позбавляється громадянства тільки якщо вона не стає апатридом. В Іспанії лише натуралізовані громадяни можуть бути позбавлені громадянства. В Австрії по закінченні шестирічного терміну після натуралізації не можна позбавити особу громадянства.

Екстрадиція – видача іноземній державі осіб, що порушили закон цієї держави для слідства чи суду. Вона є можливою тільки у відповідності до міжнародного договору чи без нього, але не допускається видача осіб, яких звинувачують в політичних злочинах. Екстрадиція іноземців не дозволяється якщо в країні перебування дії іноземця не вважаються злочином. Так, Китай, Японія, Білорусь, Україна не екстрадирують своїх громадян.

5. Класифікація прав і свобод людини і громадянина

Конституційні норми різних країн щодо прав, свобод і обов'язків людини і громадянина можна поділити на:

1) громадянські і політичні права й свободи, проголошені буржуазними революціями;

2) соціально-економічні права, які ґрунтуються на соціалістичному вченні;

3) колективні, або солідарні, права, проголошені головним чином країнами третього світу.

Права й свободи, які стосуються перших двох позицій, це права й свободи, що належать кожному індивідові.

Права третьої позиції можна назвати правами людини і народів (право на здорове навколишнє середовище, право на страйк, громадянську непокору, право політичної опозиції).

За іншою класифікацією можливе виділення загальних і особливих прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Критерієм класифікації тут слугує те, що в одних випадках вони стосуються всіх громадян (право на відпочинок), а в інших – тільки певних (окремих) груп громадян (жінок, дітей).

Також права й свободи людини і громадянина можуть бути згруповані за сферами життєдіяльності індивіда. Такого роду класифікація уявляється особливо важливою, бо вона показує межі охорони прав людини і громадянина у різних сферах. Критерієм тут є однорідність матеріального змісту прав, свобод і обов'язків та однотипність норм, що її закріплюють.

Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків будується не довільно, а із врахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності, якісно різних за змістом суспільних відносин; взаємовідносин держави і громадянина у сфері правоохоронної діяльності держави, спрямованої на захист життя, здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі й гідності людини, взаємовідносин у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах.

Виділяють й такі групи прав та свобод людини і громадянина:

1)права людини і права громадянина;

2)індивідуальні та колективні права, свободи та обов'язки.

Тут слід мати на увазі, що індивідуальні права можуть здійснюватися колективно, а от право колективне індивідуально здійснюватися не може. Наприклад, відповідно до ст. 44 Конституції України ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Дане право може реалізовуватися тільки колективно, оскільки індивідуальний страйк – це прогул. Більшість конституційних прав і свобод за своєю суттю є індивідуальними. Що ж до колективних прав, то у більшості випадків це права різного роду меншин. Наприклад, відповідно до ст. 10 Конституції України в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України;

3)основні і додаткові права, свободи та обов'язки. Так, у ст. 38 Конституції України передбачено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами — це основне право, а похідними від нього є закріплені цією ж статтею Конституції України права громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4)найбільш важливою визнається класифікація конституційних прав свобод та обов'язків людини і громадянина за змістом на:

- **особисті (громадянські)** (право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України тощо);
- **політичні (публічні)** (право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації тощо);
- **економічні, соціальні, культурні** (право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на житло, право на працю та інші).

В юридичній літературі існують та також й інші класифікації прав і свобод людини і громадянина.

Контрольні питання та завдання

1. Чим відрізняються поняття «права людини» та «права громадянина»?
2. Що розуміється під поняття «екстрадиція»? Яким чином врегульовується питання екстрадиції в зарубіжних країнах?
3. Які підстави набуття громадянства існують в зарубіжних країнах? Які умови необхідні для набуття громадянства в порядку натуралізації?
4. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах. Наведіть приклади країн в яких заборонено є денационалізація та денатуралізація.
5. За якими критеріями можна здійснювати класифікацію прав і свобод людини і громадянина?
6. Які гарантії прав і свобод людини і громадянина існують в зарубіжних країнах? Наведіть приклади.
7. Які обов'язки людини і громадянина існують в зарубіжних країнах?

ЛЕКЦІЯ №4 ВИБОРЧЕ ПРАВО ТА ВИБОРЧІ СИСТЕМИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

1. Виборче право: поняття та основні принципи. Виборчі кваліфікації (цензи).
2. Виборчий процес, його основні стадії.
3. Сучасні виборчі системи в зарубіжних країнах: поняття, види.
4. Мажоритарна виборча система: поняття, види
5. Пропорційна виборча система: поняття, особливості

1. Виборче право, організація та проведення виборів

Проведення виборів регулюється виборчим правом, яке є однією з основних підгалузей галузі конституційного права.

Виборче право в об'єктивному сенсі - це система юридичних норм, що регулюють порядок формування виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Суб'єктивне виборче право – це гарантована можливість громадянину брати участь у виборах, яка реалізується за допомогою:

- **Активного виборчого права** – права обирати
- **Пасивного виборчого права** – право обиратися у виборні органи.

Право бути обраним і право обиратися не одне й те саме. Праву бути обраним повинен відповідати чийсь обов'язок обирати, тоді як такого обов'язку ніхто не має. Відповідно, немає і права бути обраним, а є тільки право обиратися, тобто бути кандидатом на виборах до представницького органу чи на виборну посаду.

Більшість держав сучасного світу претендують на звання демократичних і прагнуть в світлі цього підтвердити свій статус, формуючи представницьку систему виконавчої влади.

Право голосу є чи не єдиним універсальним правом людини у світі в теперішні часи.

З понад 200 держав світу лише в шести – Брунеї, Омані, Катарі, Саудівській Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратах і Ватикані — немає нічого, що хоча б віддалено нагадувало народно-представницькі органи управління. Власне, в перелічених країнах це, мабуть, й не потрібно.

А ще в кількох десятках країн, переважно з монархічною формою правління, дуалістична система організації влади передбачає **квазіпредставницьку парламентську систему**.

В кількох соціалістичних країнах, що ще залишилися, таких як В'єтнам, Лаос чи Китай, парламенти взагалі мають характер зібрань непередставницького характеру, позаяк члени їх фактично **призначаються правлячою верхівкою**, адже обираються на безальтернативних виборах. У решті країн зустрічаються різноманітні типи і системи народного представництва.

Вибори – це засіб безпосередньої участі громадян у здійсненні державної влади шляхом висування з свого середовища кандидатів у депутати та обрання їх у представницький орган (**представницька демократія**).

Шляхом виборів громадяни, як носії суверенних прав народу, надають своїм **депутатам мандат** – тобто, наділяє певним обсягом повноважень, прав і обов'язків (деталізується в конституційному законодавстві).

В сучасному ПКП прийнята модель **загальнонаціонального мандату** – за ним депутата вважається представником всієї нації, а не певного виборчого округу.

Саме тому в більшості країн діє **вільний мандат** (депутата не зв'язаний будь-яким наказом) та забороняється відкликання депутата (США, Італія, Великобританія).

В колишньому СРСР та пострадянських державах існував **імперативний мандат** – яким вводилась відповідальність депутата перед своїми виборцями, які мали право давати накази депутатам і відкликати їх у визначеному законодавством порядку.

Зазначимо, що в Конституції Італії, ФРН, Франції є положення, які прямо забороняють імперативний мандат.

В наш час конституції більшості держав закріплюють такі *принципи виборчого права*:

- загальне виборче право;
- рівне виборче право;
- таємне голосування;
- незалежних виборів.

Принцип загального виборчого права означає, *що виборче право (активне і пасивне) визнається за всіма повнолітніми і психічно здоровими (дієздатними) громадянами.*

Проте, в кожній країні вони застосовуються по-різному. Особливо чітко це видно на прикладі реалізації принципу загального виборчого права, яке обмежується різноманітними **цензами (кваліфікації)** (вимоги до потенційного виборця).

Є загальні вимоги, які регламентують активне виборче право та додаткові вимоги – стосуються пасивного виборчого права.

Віковий ценз – для виборців зараз у більшості країн – з 18 років. Але навіть у провідних державах ця норма була введена відносно недавно – Великобританія в 1969 р.; ФРН – 1970 р.; США – 1970-1971 р.; Франції – 1974 р.; Греції – 1982 р. Проте, в Японії та Швейцарії – з 20 років, а в країнах що розвиваються – 21 – 23 роки. Для кандидатів у депутати – 21- 25 роки, а в сенатори – 30 – 40 років.

Ценз осілості – для виборців вимагається постійне проживання на виборчому окрузі певний час (США – 1-6 місяців; ФРН – 3 місяці; Франція – 6 місяців; Канада – 12 місяців). В деяких країнах він не деталізується і зводиться до вимоги мати постійне місце проживання – в Норвегії – прожити в країні 10 років. Великобританія, Україна – постійно проживати.

Ценз освіти – явна чи неявна вимога закону мати мінімум грамотності. В деяких країнах він посилюється вимогами вміти читати і писати державною мовою (більшість штатів США, ряд країн Латинської Америки).

Ценз статті – відмова надавати виборче право жінкам (Гаїті, Гватемала). В більшості випадків він існує для пасивного виборчого права (деякі кантони Швейцарії, Єгипет).

Вперше він був скасований у Новій Зеландії – в 1893 р., в США – 1920 р.; Великобританії – 1928 р.; Франції – 1944 р.; Італії – 1945 р.; Греції – 1956 р.; Швейцарії – 1971 р.

Майновий ценз – вимога мати мінімальне матеріальне забезпечення. В наш час застосовується рідко (деякі штати Австралії – мати у власності земельні ділянки або нерухомість) сільські райони Канади і Нової Зеландії; в Ірландії – “місце для сну”. Але в опосередкованій формі він діє досить широко і полягає з заборони реєструвати виборцями жебраків, банкрутів і осіб, які знаходяться на громадському утриманні.

Ценз для військових – їм забороняється брати участь у виборах у більшості ніж 30 країнах (Нідерланди, Туреччина, Аргентина, Мексика) офіційний мотив заборона військовим втручатись у політику.

Релігійні – щоб бути обраним в іранський парламент необхідно сповідувати іслам.

Моральні – Люксембург позбавлені виборчого права банкрути, власники будинків терпимості. Пакистан «добра моральна репутація»

Неучасть виборців у виборах називається **абсентеїзмом** (лат. відсутній).

В ряді країн застосовується **обов'язковий вотум** (волевиявлення більшості) тобто юридичний обов'язок виборців прийняти участь в голосуванні. Італія – осуд, Австралія – штраф, Греція і Турція – позбавлення волі.

За допомогою виборчих цензів формується електорат країни.

Електорат (виборчий корпус) – це сукупність тих громадян, які з урахуванням всіх цензів були зареєстровані в списки виборців.

Для проведення виборів необхідна повна організація електорату. Вона відбувається з урахуванням того, що **вибори можуть бути:**

1. Залежно від того, кого обирають:

- парламентські;
- президентські;
- муніципальні;
- вибори суддів;
- вибори шерифів і т.д.

2. За територіальним критерієм:

- нац. (по всій країні);
- регіональні (на частині території д-ви);
- місцеві (вибори до ор-нів місц.самовр.).

3. За кількістю мандатів, які заміщаються у виборчих округах:

- уніномінальні (від кожного округу вибирається один депутат);
- поліномінальні (від кожного округу вибирається декілька

депутатів).

4. За часом проведення:

- чергові (проводяться по спливу строку повноважень представницького органу, напр., через 4 роки обирається Президент США, 7 років – Президент Італії);
- позачергові (проводяться у зв'язку із достроковим припиненням повноважень органів влади – достроковий розпуск парламенту, відставка уряду);
- повторні (якщо вибори визнані такими, що не відбулися, недійсні за рішенням суду чи центральної виборчої комісії).
- проміжні
- нові

5. Залежно від способу волевиявлення:

- прямі (голосують самі громадяни) – напр., вибори депутатів нижньої палати Парламенту, вибори Президента в ряді країн – Франція, Україна;
- непрямі (виборці ніби делегують свій голос вибраним представникам, в якості виразника волі громадян можуть виступати колеги виборщиків чи постійно діючий орган – місцева рада, парламент чи одна з його палат) – напр., вибори Президента США.

6. За кількісною ознакою участі виборців:

1) загальними, основними, коли в них за законом мають право брати участь усі виборці держави;

2) частковими (додатковими), коли поповнюється склад місцевих рад у разі дострокового вибуття деяких депутатів, або в разі визнання виборів недійсними.

7. За правовими наслідками:

1) дійсні - це вибори, проведені в порядку, визначеному Конституцією і законами ;

2) недійсні - вибори, в ході яких мали місце порушення виборчого законодавства, які вплинули на підсумки виборів.

2. Виборчий процес, його основні стадії.

Виділяють кілька стадій виборчого процесу:

Будучи нормативно врегульованою, ця діяльність упорядкована і характеризується досить жорсткими часовими рамками і набором певних дій, розташованих у встановленій послідовності. Можна встановити такі стадії: 1) призначення виборів; 2) встановлення виборчих округів; 3) формування виборчих дільниць; 4) утворення виборчих органів; 5) реєстрація виборців; 6) висування та реєстрація кандидатів; 7) агітаційна кампанія; 8) голосування; 9) підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування; 10) можливий другий тур голосування і / або нові вибори; 11) остаточне визначення та опублікування результатів виборів.

Охарактеризуємо деякі з найважливіших стадій виборчого процесу.

Призначення дати виборів. Дата виборів призначається уповноваженим органом (наприклад, президентом, прем'єр-міністром) у відповідності з законодавством країни. В деяких країнах дата виборів прямо вказується у Конституції або в законі.

Реєстрація виборців. У сучасній практиці використовуються декілька форм реєстрації:

- обов'язкова (Україна, Росія), яка означає, що держава сама складає списки виборців на основі свідчень про їх проживання на певній території;
- добровільна (США), яка передбачає, що виборці повинні самі зареєструватися на виборній дільниці. Політологи вважають, що подібна практика негативно впливає на електоральну активність. Наприклад, не усі американці реєструються і не всі зареєстровані беруть потім участь у виборах.

Саме занесення громадянина до списків виборців є підставою для його участі у виборах. В сучасних державах існує дві системи складання списків виборців;

1) Системи постійних списків виборців (у більшості країнах). За цією системою списки виборців складаються і підтримуються на постійні основі на виборчих дільницях. Громадянин, який постійно проживає на території дільниці реєструється лише один раз і голосує, поки не випишеться із списку.

2) Система списків для одного разу – списки складаються на кожні вибори, а після них – ліквідуються.

Створення виборчої інфраструктури (Установлення виборчих округів і виборчих дільниць).

Створення ("нарізка") виборчих округів – це найважливіша стадія виборчого процесу, від якої чималою мірою залежать результати виборів.

Наприклад, якщо знати, в яких регіонах країни проживають прихильники партії А, то виборчі округи можна "нарізати" по-різному. У першому випадку округи можна створити так, що вони цілком будуть включати прихильників партії А (так діятимуть супротивники партії А), і партія А набере по 90 – 100% голосів у маленькій кількості округів і відповідно здобуде мало місць у парламенті.

В іншому випадку, якщо партія А сама буде визначати округи, вона розподілить їх так, що в кожному окрузі її прихильників буде 51 – 55%, і в підсумку партія переможе у великій кількості округів, завоювавши, таким чином, більше місць у парламенті.

Таке визначення виборчих округів називається *виборча геометрія*, чи, в англійській мові, „джеррімендерінг” (по імені американського губернатора Джеррі, що проводив своїх прихильників у виборні органи завдяки хитромудрій нарізці округів, які за зовнішнім виглядом нагадували зав'язані черевичні шнурки).

Вибори проводяться по **виборчих округах**, які на підставі закону засновуються центральним урядом або органами влади суб'єктів федерації.

Виборчий округ (ВО) – це та кількість виборців, яка безпосередньо обирає депутата.

Типи ВО:

- 1) Уніномінальний (одномандатний);
- 2) Полімандатний (багатомандатний) – 2 і більше депутатів одночасно;
- 3) Округ-країна – вся держава – 1 округ (вибори Президента, Ізраїль - депутатів).

Виборча географія набула поширення в США (наприклад, міські округи в 3 – 4 рази перевищували за своєю чисельністю сільські округи). У 1962 році Верховний суд США в рішенні у справі «Бейкер проти Карра» визнав таку практику незаконною й ухвалив, що всі виборчі округи повинні нарізатися „істотно рівними” Згідно з принципом «одна людина – один голос».

У сучасній світовій практиці усталилися такі універсальні *стандарти виборчої геометрії* (джеррімендерінгу):

- виборчі округи повинні бути приблизно рівними за числом проживаючих у них виборців (зазвичай допускаються відхилення на 10 – 15%; найбільші відхилення дозволяє законодавство ФРН – 33,3%, хоча світовій практиці відомі волаючі випадки нерівності округів, коли, наприклад один округ включає 22 тис., інший – 100 тис. виборців, але кожний із них обирає одного депутата);

виборчий округ повинен мати єдину цілісну територію (тобто не можна створювати частини округу в різних кінцях країни);

- виборчі округи повинні створюватися в рамках провінцій (земель, штатів), тобто не допускається, щоб одна частина округу знаходилася, наприклад, в одній провінції, друга – в іншій;

- кожна провінція повинна мати число округів, пропорційне її населенню. Для того щоб прихильники якоїсь партії не могли створювати округи (і

зловживати цим), як правило, нарізку останніх здійснюють незалежні від партій органи (спеціальні комісії, король і т.д.).

Зазвичай створені округи функціонують без змін кількості виборів підряд, але через певний час (через 10 років - у США і Бельгії, 15 років - у Німеччині) округи повинні цілком перекроюватися. Це робиться для того, щоб:

- депутат не "приростає" до виборчого округу (бо якщо один і якщо той самий депутат буде постійно обиратися від певного округу, він може створити таку систему, що близько не підпустить інших кандидатів, тобто монополізує владу);

- були враховані зміни кількості населення (тому що в одному окрузі населення може значно вирости, в іншому – зменшитися, й округи стануть нерівними).

Створення виборчих органів. Для організаційного керівництва виборчим процесом, як правило, створюють центральний виборчий орган, територіальні (окружні) виборчі органи, дільничні комісії.

Після того як виборчі округи створені, вони поділяються на більш дрібні одиниці – **виборчі дільниці**, що охоплюють зазвичай територію мікрорайону в місті або населеного пункту в сільській місцевості і є загальним місцем голосування проживаючих там виборців. Саме *виборча дільниця є первинною ланкою виборчої інфраструктури.*

Виборча дільниця (ВД) – це елемент виборчого округу, який утворюється для забезпечення голосування виборців і їх реєстрації.

Виборчі органи безпосередньо здійснюють підготовку і проведення виборів. Існує *три види виборчих органів:*

- органи, що створюються на тимчасовій основі спеціально до виборів;
- органи, що функціонують постійно (зазвичай це центральна виборча комісія);

- органи, що здійснюють організацію і проведення виборів за посадою (наприклад, у Бельгії – голова суду першої інстанції, розташованого на території округу, і мирові судді).

Найпоширенішими у світовій практиці органом з організації виборів є **виборча комісія**. Залежно від рівня виборчі комісії традиційно бувають:

- дільничні;
- окружні;
- територіальні (існують на рівні провінції і відповідають за всі округи, розташовані на її території);
- центральна (федеральна й ін.) – відповідає за проведення виборів у масштабах усієї країни.

Як правило, голова і члени центральної виборчої комісії призначаються парламентом (чи президентом) і працюють на постійній основі. Нижчестоящі комісії утворюються спеціально до виборів представницьким чи виконавчим органом відповідного рівня. Членами виборчих комісій, як правило, є люди, які мають вищу юридичну освіту.

Саме голосування проходить на ВД. День голосування визначається або законом, або окремим урядовим актом (В США – перший вівторок після

першого понеділка листопаду високосного року; в Україні – парламенту – остання неділя березня 5-го року повноважень, Президента – остання неділя жовтня 5-го року повноважень).

Передвиборна кампанія зареєстрованих кандидатів. Вона включає у себе роботу кандидатів (партій) і груп для переконання виборців у необхідності проголосувати за цього кандидата або активно підтримуючих їх партійний список. Проведення сучасних виборчих кампаній особливо вимагає проведення спеціальних досліджень у сфері політичного маркетингу, що дозволяють визначитися з програмами кандидатів, орієнтованими на різні групи виборців, а також вибудувати певні імідж-стратегії.

Для переконання виборців у достоїнствах кандидатів і перевагах їхніх програм використовуються різноманітні засоби:

- реклама в ЗМІ, головна увага відводиться телебаченню (політологи вважають, що 70% іміджу створюється саме за допомогою TV);
- агітаційна кампанія "від дверей до дверей", яка передбачає безпосередню роботу активістів кандидата з електоратом за місцем проживання;
- зустрічі кандидата з виборцями;
- листівкова і плакатна агітація, графіті;
- проведення різних акцій (мітинги, шоу, розповсюдження партійної символіки тощо). Використовуються й інші способи рекламування політиків і партій. Наприклад, республіканці як свій символ часто використовують живих слонів. Проведення передвиборчої кампанії вимагає значних грошових коштів, які поступають з добровільних пожертвувань, виділяються партіями і частково державою.

Голосування. Сучасне голосування відбувається різними способами: □ підняттям рук (в невеликих поселеннях при виборах органів місцевого самоврядування);

Разом з тим у більшості країн право голосувати є суб'єктивним **правом** громадянина, а не його обов'язком. Тому його супроводжує феномен **абсентеїзму** – добровільної відмови виборців брати участь у голосуванні. Це досить поширене явище, яке охоплює 20-40% виборців.

Законодавством ряду держав за неучасть у виборах передбачені певні санкції. В Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років, а у Греції та Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі. У Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи. В Італії участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд. Деякі держави виходять із ситуації, зумовленої абсентеїзмом, шляхом визнання виборів такими, що відбулися, навіть якщо в них взяло участь менше половини зареєстрованих виборців.

Так, в Австралії з 1924 року запроваджено обов'язок приймати участь у виборах. За неявку на вибори накладається штраф близько 13 доларів, а щоб його уникнути необхідно повідомити виборчком про причини неявки. В

Аргентині окрім штрафу за неучасть у виборах в розмірі від 20 до 200 доларів передбачено покарання яке полягає у позбавленні громадянина протягом трьох років займати державні посади. В Пакистані за неявку на вибори загрожує штраф 60 доларів або каторжні роботи на строк до п'яти років. Практика накладення штрафів в розмірі від 25 до 70 доларів існує також в Австрії, Німеччині, Італії та ін.

Проведення процедури голосування. Сам термін "голосування" прийшов з античної Спарти, де вищий орган влади формувався у ході загальних зборів загальними криками, а вибраним вважався той спартанець, за якого кричали голосніше. Подібна практика прийняття рішень носить і іншу назву - "акламація". Таким чином, наприклад, приймалися рішення у Візантії в VII ст., у середньовічних республіках Новгороду і Пскова. З античних Афін прийшла й виборча урна. В урну кидали чорне та біле каміння (своєрідні бюлетені), голосуючи "за" чи "проти" рішення (подібним чином громадяни афінського полісу винесли вирок Сократу).

В більшості країн виборець голосує безпосередньо за кандидата (прямі вибори). В деяких країнах використовуються непрямі вибори. Тобто громадяни спочатку обирають проміжні органи (колегії виборців), які потім обирають того кандидата, за якого їм доручено голосувати громадянами. Показними в цьому відношенні є вибори президента у США. Президентська кампанія у США проходить в декілька етапів. Перший етап - висування кандидатів на пост президента і віце-президента. Сама система висування кандидатів достатньо складна, тому що не прописана в Конституції і визначається законодавством кожного штату. Після Другої світової війни затвердилася практика первинних виборів (праймеріз), через які прибічники партії (демократичної або республіканської) визначаються з партійними кандидатами на загальні вибори чи голосують за делегатів, яких вони уповноважують голосувати за конкретного кандидата на національному з'їзді партії. Самі праймеріз можуть бути двох типів: "закриті" - в їхній роботі беруть участь тільки зареєстровані члени цієї партії; "відкриті" - прибічники однієї партії можуть брати участь тільки у праймеріз іншої партії. "Відкриті" праймеріз дозволяють урахувати таку специфіку електоральної поведінки американців, як періодичність голосування, одного і того ж виборця за демократів і республіканців. Крім праймеріз, існує і інший спосіб визначення делегатів на національний з'їзд партії - проведення багатоступеневих партійних конференцій. Другий етап - проведення національних з'їздів партій, на яких кожна партія визначає свого кандидата на посаду президента і віце-президента. З'їзди несуть велике пропагандистське навантаження і за формою нагадують театралізований мітинг, даючи старт президентській кампанії. Вирішальний етап - національні вибори, які дозволяють визначити переможців - президента і віце-президента. Їх проводять у вівторок, після першого понеділка у листопаді кожного високосного року. Виборець, голосуючи за кандидата тієї чи іншої партії на посаду президента, насправді голосує за виборців, висунутих цією партією в даному штаті. Кандидат у президенти, що набрав у цьому штаті більше голосів, ніж його суперник, отримує голоси усіх виборців даного штату (за принципом

"переможець отримує все"). Тому принципове значення має навіть мінімальна перевага голосів, відданих за виборців штату. Наступний етап - голосування колегії виборців (грудень). Кандидати в президенти і віце-президенти повинні отримати більше половини голосів виборців (не менше 270 з 538 голосів). Списки з підсумками голосування направляються голові сенату (за Конституцією ним є віце-президент). Заключний етап - сумісне засідання обох палат Конгресу (січень наступного за виборами року), на якому оголошуються списки колегій виборців. Конституція передбачає, що якщо жоден з кандидатів не отримав більшості голосів виборців, президент буде визначений голосуванням палати представників.

Для здійснення голосування в більшості країн потрібно мати посвідчення виборця, яке видає ДК.

Спосіб голосування – особистий, за допомогою бюлетеня.

Самі бюлетені в різних країнах мають різну форму:

а) “австралійський” – єдиний список всіх кандидатів. Голосування здійснюється викреслюванням непотрібних кандидатів;

б) в більшості країн Західної Європи це партійні списки. Кожна партія представляє свій внесок кандидатів. Тому інколи загальний *бюлетень-список* – кілька метрів;

в) “індонезійський” бюлетень – формою і змістом пристосований до неграмотних виборців. Кандидат позначається емблемою своєї партії, а виборець протикає її.

г) “машина для голосування” – запропонував Едісон у 1895 р. з метою недопущення шахрайства. Після II світової війни її майже не застосовують.

Також бюлетені можуть бути:

★ Категоричні та

★ ординарні

В більшості держав законом дозволяються винятки з принципу особистого голосування: (в Україні – заборонено):

- хто не може прийти на ВД має право голосувати поштою або за дорученням;
- за хворих і літніх людей – голосується за дорученням або й без нього, якщо факт хвороби відомий ВД.

Найпоширеніше порушення таємного голосування в країнах Східної Європи – “сімейне голосування” – 1 за всіх.

- у Великобританії – позначення одним і тим же номером виборця в списку і бюлетеня, за яким він голосує;
- Італія – для списків кожної партії окрема урна;
- США – продаж бюлетенів.

Оскільки вибори потребують значних витрат, то в більшості країн вони підлягають детальному регламентуванню і підлягають оприлюдненню.

На сьогоднішній день в світі застосовуються різні системи електронного голосування. Зокрема, до них відносяться:

- 1) системи голосування перфокартами;
- 2) системи оптичної нумерації;

- 3) системи прямого електронного реєстрування;
- 4) інтернет.

Необхідно відзначити, що системи електронного голосування з'явилися в 1960 р з появою систем з перфокартами. За допомогою систем з перфокартами виборець відзначає свій вибір, пробиваючи бюлетень для голосування в спеціальному пробиває засобі. Після голосування виборець може вставити карту прямо в апарат, призначений для підрахунку голосів на виборчій дільниці, або вкинути її в урну, яку перенесуть в центральне бюро для підрахунку голосів. Перфокарти і комп'ютери для підрахунку голосів вперше були використані в США (у двох графствах Джорджії) на первинних президентських виборах в 1964 році. Незважаючи на те, що системи з перфокартами були замінені в США більш прогресивними системами, 37,3% виборців використовували її на президентських виборах в 1996 році.

Системи оптичної нумерації. Апарат оптичної нумерації поєднує в собі обладнання та спеціалізовану інформаційне технічне забезпечення. Виборці, які використовують бюлетені для голосування, читаються машиною, отримують карту, на якій надруковані імена кандидатів. Поруч з кожним ім'ям розташований символ: прямокутник, коло або неповна стріла. Виборець відзначає свій вибір, заповнюючи прямокутник або коло, або доповнюючи стрілу. Під час передачі свого голосу виборець вводить свою карту або прямо в зчитувальний пристрій на виборчій дільниці, або вкидає її в урну, яка потім переноситься в централізоване місце для підрахунку голосів. Апарат для підрахунку голосів розпізнає позначку, зроблену виборцем на карті, і реєструє відповідне голосування. Індивідуальні голоси реєструються в базі даних і складаються для отримання загальних результатів. Маючи свої різновиди, дана система електронного голосування застосовується в Австралії, в США.

Системи прямого електронного реєстрування застосовуються в Бельгії, Бразилії, Індії, Венесуелі, США та інших країнах. Виборці, які використовують при голосуванні цю систему, відзначають свій вибір прямо на електронному апараті, оснащеним чутливим екраном, клавіатурою або подібним апаратом. Якщо виборці повинні вписати ім'я обраного ним кандидата в бюлетень, може бути використана буквено-цифрова клавіатура. При застосуванні даних систем немає необхідності в друкованих бюлетенях для голосування. Дані голосування розміщуються за допомогою електронного апарату на жорсткому диску, дискеті, CD. З метою захисту та перевірки деякі системи копіюють дані голосування. Наприклад, в Бельгії кожен голос реєструється одночасно на жорсткому диску і карті, переданої виборцю. Після голосування виборець кидає свою карту в урну. Ця карта служить захистом в разі поломки жорсткого диска або інструментом перевірки його даних. Після закінчення голосування дані з усіх місць голосування консолідується в центральному комп'ютері, який встановлює підсумки голосування. Передача даних в цей комп'ютер здійснюється за допомогою знімних переносних засобів (CD, дискети та ін.) Або за допомогою інформаційної мережі. Необхідно звернути увагу на той факт, що вже протягом десяти років телефон також використовується як система прямого електронного реєстрування.

Використовуючи кнопки свого телефону, виборці ідентифікуються завдяки особистому номеру, потім, слідуєчи вказівкам, реєструють свій голос в інформаційній системі.

Однак, також як і голосування за допомогою Інтернет або телефону дистанційне голосування з використанням системи прямого електронного реєстрування піднімає проблемні питання ідентифікації та автентичності виборців, а також захисту таємниці голосування. На сьогоднішній день ці проблеми ще не вирішені належним чином. Голосування за допомогою Інтернет. Найбільш очевидною перевагою голосування за допомогою Інтернет є його зручність для виборця, який може голосувати, не виходячи з дому. **В даному випадку виборець входить на Web-сайт, робить кілька позначок у формулярі і клікає на кнопку "голосувати"**. Така система дозволяє істотно економити грошові кошти, спрямовані на розміщення та експлуатацію ділянок для голосування. Більш того, підрахунок електронних голосів може бути більш швидким і легким, ніж підрахунок традиційних паперових бюлетенів або підрахунок голосів за допомогою оптичного зчитування або перфокартами.

Можна виділити три форми голосування за допомогою Інтернет:

- ✓ Голосування за допомогою Інтернет на виборчій дільниці: виборці користуються машинами, розташованими в офіційних місцях для голосування. Обладнання та технічне забезпечення контролюється членами виборчих комісій. Справжність виборців може встановлюватися традиційними методами; - Голосування за допомогою Інтернет в кіоску: виборці голосують на машинах, контрольованих Організацією з електронного урядування, розташованих в публічних місцях (наприклад, в комерційних та інших центрах), разом з тим, фізичне оточення і справжність виборців дана організація безпосередньо не контролює;
- ✓ Дистанційне голосування за допомогою Інтернет: ні машини, ні фізичний оточення не контролюються зазначеною організацією.

Таким чином, перші дві форми голосування за допомогою Інтернет потенційно більш надійні, однак вони представляють трохи переваг перед традиційними методами голосування.

Цікавим є той факт, **що кантон Женева в Швейцарії вперше в світі використав голосування за допомогою Інтернет по великій схемі**. З 2003 р громадяни кантону мають вибір висловити свій голос на лінії зв'язку. Необхідно мати на увазі, що в Женеві громадяни закликаються до голосування дуже часто (чотири-шість разів на рік).

Більш того, в цьому кантоні будь парламентське голосування є предметом схвалення населення. Унаслідок цих причин влади Женеві вирішили спростити виборчий процес, у зв'язку з чим з 1995 р була введена система голосування поштою, яка дозволила підвищити рівень участі виборців у виборах на 20%, а потім і голосування за допомогою Інтернет (дистанційне голосування).

У виборчому законодавстві деяких європейських країнах, таких як Іспанія, Італія, Португалія прямо не закріплена можливість проведення електронного голосування, проте в цих країнах воно було протестовано. Так, в Іспанії на парламентських виборах 2004 р було протестовано два

різновиди електронного голосування: на виборчих дільницях та дистанційне голосування, однак виборці паралельно голосували традиційним способом. Щодо Дистанційне голосування необхідно відзначити, що було використано голосування за допомогою Інтернет та SMS. У 2005 р на загальнонаціональному референдумі за Конституцією для Європи був повторно проведений досвід використання електронного голосування, в якому взяло участь близько 6% виборців. Однак було визнано, що дана система достатня слабка і її єдиною перевагою є полегшення підрахунку голосів. Слід зазначити, що при використанні способу голосування за допомогою Інтернет повинен дотримуватися принцип недискримінації та рівного доступу до Інтернет. **Так, Президент Естонії відмовився підписувати закон про голосування за допомогою Інтернет, стверджуючи, що він порушив** цей принцип і дискримінував виборців, які не мають доступу до використовуваної на виборах безпечної системи. Державний суд Естонії приймаючи до уваги, що не було ніякої дискримінації, вказав, що голосування могло рівним чином бути здійснено альтернативними способами.

Таким чином, аналіз європейського виборчого законодавства та практики застосування електронного голосування показує, що значна частина виборців в Бельгії, Нідерландах голосують за допомогою електронних засобів голосування, в Швейцарії електронне голосування за допомогою Інтернет застосовується з 2003 року, в деяких країнах (Іспанія, Італія) воно було протестовано, однак це не призвело до його законодавчого закріплення і повсюдного поширення. На сьогоднішній день можна констатувати існування двох діаметрально протилежних тенденцій. З одного боку, відбувається розширення застосування систем електронного голосування в зарубіжних країнах. Так, в Казахстані в 2004 р році були внесені доповнення до Конституційного Закон Республіки Казахстан «Про вибори до Республіки Казахстан», за допомогою яких була введена нова глава 9-1 «Особливості проведення виборів з використанням електронної виборчої системи». З іншого боку, багато держав зберігають перевагу використовувати при голосуванні традиційні друковані бюлетені, які відзначаються і підраховуються вручну, а деякі країни, провівши досвід використання систем електронного голосування, відмовляються від його застосування (Ірландія, Німеччина). Запровадження електронного голосування не являє собою просту заміну класичних урн та бюлетенів для голосування електронними машинами для голосування. Розвиток систем електронного голосування є багатоетапним і складним процесом. Багато експертів виділяють, щонайменше, три етапи її впровадження [2]. В цілому, не заперечуючи можливості введення в Республіці Білорусь електронного голосування, необхідно звернути увагу на правовий аспект. Представляється, що можливість використання електронного голосування має бути передбачена на рівні закону, тобто у Виборчому кодексі. Закон повинен уточнювати цілі застосування, типи дозволених для використання технологій, механізми прозорості, безпеки, а також можливість захисту від порушень виборчих прав, ймовірних при застосуванні електронних технологій.

Останньою стадією виборчого процесу є підрахунок голосів на визначення результатів виборів визначається законодавством держави з урахуванням виборчої системи, яка застосовується на конкретно визначених виборах.

3. Сучасні виборчі системи в зарубіжних країнах: поняття, види

Виборча система – це сукупність встановлених законом правил, принципів і критеріїв, з допомогою яких визначається результати голосування. Їх є три:

Сучасні демократії застосовують широку палітру різноманітних виборчих систем (їх близько 350), кожна з яких має свої, властиві лише їй переваги і вади. Але якою б не була виборча система, при застосуванні її неможливо абсолютно виключити небажані, а іноді й руйнівні ефекти. Тому досконалої виборчої системи не існує. Вона залишається лише теоретичним ідеалом. Проте кожному виборчу систему на практиці можна певною мірою удосконалити, а її вади — урівноважити іншими чинниками політичного процесу.

Отже, різновиди виборчих систем можна і треба оцінювати на основі їхньої політичної ефективності, рівності і справедливості.

Існують два основні типи виборчих систем:

- * мажоритарна (альтернативна) і
- * пропорційна (представницька).

Але дуже мало країн, в яких виборчі системи будуються на “чистих” мажоритарному або пропорційному принципах. Прикладом перших є виборчі системи Канади, Великої Британії та США. “Чистий” пропорційний принцип використовує лише Ірландія. Більшість країн Західного світу намагаються поєднати переваги обох принципів і нейтралізувати їхні вади. Тому говорять про мішані системи з домінуванням того чи іншого принципу.

В залежності від відношення елементів мажоритарної та пропорційної системи змішані виборчі системи бувають:

- * симетричними та
- * асиметричними.

В деяких країнах застосовуються нетрадиційні виборчі системи. Як правило це ускладнена пропорційна система з різними нововведеннями. Нерідко такі системи називають модифікованими або напівпропорційними.

Перейдемо до розгляду поліномінальних мажоритарних систем. У літературі окремими авторами ці системи розглядаються як напівпропорційні. Такі автори виходять не з способів проведення голосування і визначення переможців, а з того, що за відповідністю поданих за ту чи іншу партію голосів, одержаних цією партією мандатів, ці системи займають проміжне місце між уніномінальними і суто пропорційними системами.

Запровадження поліномінальних систем мажоритарних систем було спрямовано на пом'якшення такої вади мажоритаризму, як непропорційне представництво. Вибори за цими системами проводяться в один тур у невеликих багатомандатних округах (3-5 мандатів) виборчих округах.

Голосування здійснюється за певних кандидатів. До таких частіш за все відносять:

★ **система єдиного голосу, що не передається (обмежений вотум).**

Виборець голосує за одного конкретного кандидата (а не за партійний список), а переможцями стають декілька кандидатів;

На виборах за системою єдиного голосу, що не передається, виборець має, як правило, тільки один голос, а переможцями визнаються кандидати, які набрали відносно більшість голосів. Система застосовувалася в 1885-1945 роках у Великобританії (двомандатні округи), при виборах Народної Ради у Швейцарії (до 1919 р.). За цією системою проводяться вибори нижньої палати парламенту Японії (впродовж ХХ століття), а також органів місцевого управління у Великобританії.

★ **кумулятивний вотум** відрізняється від обмеженого тим, що виборець має стільки голосів, стільки й мандатів. Він може розпорядитися своїми голосами як захоче – розподілити їх між кандидатами, або віддати одному з них; За цієї системи виборець у багатомандатному окрузі має стільки голосів, скільки мандатів в окрузі. Подача голосів допускається як за одного кандидата, так і за кількох. Обраними вважаються кандидати, які одержали відносно більшість голосів. Нині застосовується при виборах палати представників в американському штаті Іллінойс.

★ **система єдиного голосу, що передається**, об'єднує в собі обмежений та кумулятивний вотум. Дана система застосовується при виборі депутатів парламенту в Австралії; Інколи дану систему називають ще квотно-преференційною системою чи системою Харе - Кларка. Вибори за цією системою проводяться в невеликих багатомандатних округах. Кожен виборець має можливість позначити цифрами на бюлетені (використовується не категоричний, а ординальний бюлетень) найбільш прийнятних для нього кандидатів у порядку надання їм переваги, відповідно до того, кого з кандидатів він хотів би бачити у парламенті в першу чергу, другу, третю и так далі. Після подання ординальних бюлетенів з відміченими порядками переваг напроти фамілії кожного внесеного в бюлетень кандидата, розраховується квота, яка визначає мінімум необхідних для обрання голосів.

★ **панашування** – можливість голосувати за кандидатів з різних партійних списків, або самому додатково вписувати, в бюлетень прізвище нових кандидатів. **Нідерланди** – 2-га палата (нижня) – 150 депутат, верхня (сенат) – 75 – обирається членами місцевих парламентів за пропорційною системою. Висування кандидатів здійснюється політичною партією шляхом реєстрації списків кандидатів. Щоб зареєструвати список повинен бути підтриманий не менше 25 виборцями. Виборча застава вводиться лише для політичних партій які не представлені в парламенті, вона повертає якщо парт набирає понад 75% виборчої квоти. Кожен виборець має лише 1 голос. Дозволяється рейтингове голосування. Виборець може

виставляти рейтинг як кандидатів з одного списку, так і з різних. При визначенні результатів застосовується Виборча квота Хедера. Нерозподілені місця розподіляються за методом Донта.

4. Мажоритарна виборча система: поняття, види

Мажоритарна виборча система полягає в тому, що депутатські місця в кожному окрузі дістаються кандидатові, який зібрав установлену більшість голосів, а інші кандидати, як і політичні сили, які не набрали потрібної кількості голосів, залишаються непрезентованими в органах влади.

Залежно від того, якої більшості для обрання депутатів вимагає закон, мажоритарна система буває трьох видів.

1. **Абсолютної більшості (50 % + 1 голос)** від загальної кількості поданих в окрузі голосів. У разі якщо жоден кандидат не одержав більше ніж половину голосів, проводиться другий тур виборів, на якому представлено лише двох кандидатів. Для перемоги необхідно набрати просту більшість голосів. Ця система діє у Франції, Еквадорі, Україні.

2. **Відносної більшості**, де для перемоги досить хоча б на небагато випередити інших претендентів. Тут може існувати нижній поріг необхідної кількості голосів (12 або 25%). Така виборча система зберігається в США, Великій Британії, Канаді, Франції, Японії та інших країнах.

3. **Кваліфікованої більшості** (2/3, 3/4 від загального числа поданих голосів). Мажоритарна система кваліфікованої більшості передбачає, що обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав певну, кваліфіковану більшість голосів виборців. Кваліфікована більшість встановлюється законодавством і, як правило, перевищує більшість абсолютну. Ця система застосовується зовсім зрідка в практиці виборів. Основна причина цього полягає в її не результативності. До 1993 р. вона діяла в Італії при виборах Сенату, також застосовується в Чилі.

А ще буває преференційна виборча система. Така виборча система застосовується в багатомандатних округах, де виборець самостійно виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден із кандидатів не одержує абсолютної більшості з усього списку кандидатів, то виключається той, хто набрав найменше перших місць. Ця процедура виключення кандидатів, які набрали найменшу кількість перших місць, може охоплювати кілька етапів і тривати доти, доки необхідна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів.

Ще однією модифікацією мажоритарної виборчої системи є американська система виборів президента. Вона характеризується тим, що виборці обирають свого президента не прямо, а через колегії виборщиків. Кандидатів у члени колегії виборщиків висувують єдиним списком комітети політичних партій із 50 штатів. Кількість колегій виборщиків дорівнює кількості сенаторів і членів палати представників конгресу США, вибраних з даного штату. У день президентських виборів виборці голосують за членів колегії виборщиків від тієї чи іншої партії. На заключному етапі колегії

виборщиків віддають свої голоси персонально за кандидатів у президенти і віце-президенти.

Кожна з основних виборчих систем має свої сильні і слабкі сторони. До числа переваг мажоритарної системи звичайно відносять такі чинники, як порівняну легкість формування уряду, його стабільність, а також утворення стійких зв'язків між виборцями й депутатами.

Порівняна легкість формування уряду та його стабільність досягаються за рахунок розподілу парламентських мандатів в основному серед великих партій-переможців, відсівання дрібних партій, які не в змозі забезпечити своїм кандидатам більшість у виборчих округах, а також спонукання партій до коаліцій чи зливання ще до початку виборів. І все-таки головним аргументом на користь мажоритарності залишається те, що ця виборча система спрямована на утворення парламентської більшості, тобто на створення умов для формування уряду, який чітко відповідав би за свої дії.

Оскільки депутатів безпосередньо обирають громадяни відповідного округу і, звичайно ж, депутати розраховують на своє переобрання, то вони й орієнтуються більше на свій електорат, який за таких умов краще знає депутатів, ніж коли їх обирають у загальному партійному списку при пропорційній системі. Саме так обраний депутат зможе більше займатися проблемами виборців, а також брати на себе роль їхнього захисника від бюрократії й несправедливості. Але саме отут може виникнути й велика небезпека, адже в діяльності так обраного депутата інтереси свого округу можуть вступати в гостру суперечність із загальнодержавними інтересами.

Поряд з відомими позитивними моментами мажоритарна виборча система має і деякі істотні вади. Вона багато в чому спотворює реальну картину переваг і волю виборців, не відображає реальної розстановки соціально-політичних сил у країні. При ній можлива ситуація, коли партія, що користується меншою підтримкою виборців, здобуде перемогу над партією, що одержала загалом по країні більшість голосів. Це може бути досягнуто за рахунок різного ступеня концентрації у виборчих округах прихильників різних партій. Головний аргумент супротивників мажоритарного представництва завжди полягав у тому, що воно ігнорує меншини (тобто позиції виборців, чії голоси віддані за суперників переможця). Так викривляється реальне співвідношення політичних сил і не забезпечується адекватне представництво. Це відбувається тому, що кількість одержаних мандатів залежить не стільки від кількості зібраних голосів, скільки від того, як голоси розподілено по округах.

Безпосередня залежність результатів виборів від розподілу виборців по округах створює небезпеку маніпулювання за допомогою тенденційного визначення меж виборчих округів. Така практика перекручування волі виборців одержала назву “виборча географія”, чи “джеримендеринг”.

За мажоритарної виборчої системи можливою є ситуація, коли значне число виборців залишається без свого представника в парламенті, а партія, що завоювала голосів менше, ніж конкурент, одержує значну частину місць у ньому.

Створюючи можливість формування уряду, який не користується підтримкою більшості населення, і сильно обмежуючи доступ до депутатського корпусу представників меншостей, у тому числі невеликих партій, мажоритарна система може послабляти легітимність влади, викликати у громадян недовіру до політичного ладу, абсентеїзм чи навіть схильність до радикальних, недемократичних методів політичної боротьби. Безпосередня залежність депутатів від населення відповідного виборчого округу спонукає їх до місництва, недостатнього врахування загальнонаціональних інтересів.

В умовах гостроконфліктного суспільства мажоритарна система дуже небезпечна для демократії, оскільки полярно розділяючи і протиставляючи кандидатів, вона може орієнтувати суперників, особливо в разі близькості їхніх програм, не на пошук позитивного рішення суспільних проблем, а на критику й пряме очорнення супротивника, на розпалювання атмосфери ненависті. Це може призвести до політичної поляризації суспільства, до забування (чи нехтування) демократичних правил гри і до руйнування самого демократичного ладу.

5. Пропорційна виборча система: поняття, особливості.

Пропорційна виборча система передбачає вибори за партійними списками і розподіл мандатів між партіями пропорційно до кількості голосів, набраних кожною з них у межах виборчого округу.

Пропорційна система була запроваджена у Швейцарії наприкінці XIX ст. за умов, коли національні та релігійні розходження перешкоджали національній єдності, загрожували цілісності держави. Як відомо, Швейцарія є федерацією кантонів, населення якої складається з трьох етнічних спільнот – німецької, французької та італійської. Вперше вона була передбачена 1891 року кантональною конституцією для виборів до кантональної ради, установчих зборів та муніципальної ради

Пропорційна виборча система передбачає розподіл місць у парламенті між партіями пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців. Сьогодні принципи пропорційного представництва застосовуються під час формування вищих законодавчих органів у більш ніж 60-ти країнах світу, в тому числі тією чи іншою мірою у 20 з 27 держав Євросоюзу (Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Латвія, Люксембург, Іспанія та інші).

Головна перевага цієї системи – представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців. Це дає змогу всім групам суспільства повніше виражати свої інтереси, активізує участь громадян у виборах і в політиці загалом. Пропорційна система, виявляючи складність і барвистість політичної палітри, сприяє створенню ефективних зворотних зв'язків між громадянським суспільством і державою, стимулює розвиток плюралізму в політичній системі.

Усі пропорційні системи вимагають проведення виборів у багатомандатних округах. Процес розподілу мандатів починається з вирахування квоти, тобто мінімального числа голосів, одержання яких гарантує партії одне депутатське місце. Депутатами стає визначена для кожної партії

кількість кандидатів, найближчих до першого місця в списку за результатами проведеного голосування.

Пропорційна система може бути:

- * система списків
- * система єдиного перехідного голосу

Існує три основні види списків для голосування:

тверді списки, коли голосують за партію в цілому і кандидати одержують мандати в тій послідовності, в якій вони представлені в партійних списках (в Іспанії, Португалії, Ізраїлі);

напівтверді — коли мандат обов'язково одержує кандидат, який очолює партійний список, а розподіл інших мандатів, що їх одержала партія, здійснюється залежно від кількості голосів, які одержав кандидат, — преференція (в Італії, Австрії, Швейцарії); Система напівжорстких списків передбачає можливість для виборця голосувати:

1) за список у цілому;

2) визначати преференції, помітивши чи вписавши прізвища одного або кількох кандидатів. У першому випадку голоси виборців підраховуються за системою жорстких списків, у другому — за системою преференцій. Ця система практикується в Швейцарії, Австрії, Італії.

вільні (преференційні) — розподіл усіх депутатських місць відбувається відповідно до преференцій виборців, уподобань (ставлень) до кожного кандидата, занесеного до конкретного партійного списку. Виборець у бюлетені має право надати перевагу (преференцію) тому чи іншому кандидату. Тут переможець визначається на основі кількості голосів, які одержав той чи інший кандидат, незалежно від його порядкового номера в партійному списку (у Фінляндії, Бельгії, Нідерландах). Тому під час голосування відбувається насамперед добір персоналій, а не тільки вибір партійної програми.

Таким чином, пропорційна виборча система, на відміну від мажоритарної, по-перше, краще враховує відповідність між кількістю голосів і мандатів; по-друге, виборець тут голосує, здебільшого, за певні політичні платформи, а не за позицію окремих людей. Однак пропорційна система має і певні вади. Найважливіша з них — відносно менша стабільність уряду. Відсутність домінуючої політичної партії робить неминучим появу коаліцій партій, політичні програми яких страждають на еkleктичність і невизначеність, тому що створюються на основі компромісів партій з різними цільовими настановами. Оскільки такі компроміси неміцні, то й дії урядів відзначаються непослідовністю і суперечливістю. Через незначні причини такі коаліції розпадаються, виникає парламентська нестабільність.

До вад пропорційної системи нерідко відносять і безпосередню залежність висування депутатів від позицій партійного апарату, бюрократії, яка може, керуючись своїми вузькогруповими інтересами, включати до партійних списків і непопулярних людей. Однак можливість такого роду дій залежить від характеру внутрішньопартійних відносин. У партіях з розвинутою внутрішньопартійною демократією вона мінімальна. Крім того, запобігання входженню до складу виборних органів непопулярних людей залежить від

прийнятого в країні різновиду списків для голосування. Крім того, слабшає зв'язок між виборцями і парламентаріями, оскільки голосування йде за партії, а не за конкретних осіб. Списки кандидатів складаються найчастіше канцелярсько-адміністративним чином, а це посилює залежність кандидатів від партійно-апаратних структур.

Для того щоб перебороти надмірне партійне дроблення складу парламенту, обмежити можливість проникнення в нього представників україн радикальних малочисленних позасистемних партій, багато країн використовуює так звані **виборчі (загороджувальні) бар'єри**, чи застереження, що встановлюють необхідний для одержання депутатських мандатів мінімум голосів. Якщо партія не подолає цей бар'єр, вона не одержує жодного мандата. Так, в Ізраїлі виборчий бар'єр становить 1 %, у Данії – 2 %, у Швеції й Україні – 5 %, у Німеччині, Росії – 5 %, у Туреччині – 10 % дійсних голосів.

Після того як виборці виразили свою волю, а голоси підраховані, визначається **виборний метр, або виборча квота** - найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата. Квота може визначатися як для кожного округу окремо, так і для всієї країни в цілому. Застосовуються різні способи визначення виборчого метра (квоти). (квоти Хейра-Німейера, методу д'Онדה, методу Імперіали, методу Сент-Лагюе, квоти Друпа чи Хагенбаха-Бишофа та їх модифікацій)

Найпростіший спосіб полягає в тому, що квота визначається діленням загальної кількості поданих у даному окрузі голосів на кількість мандатів, які розподіляються.

Розподіл мандатів між партіями проводиться діленням отриманих ними голосів на квоту. Скільки разів квота вкладається в кількість отриманих партією голосів, стільки мандатів вона отримує.

Контрольні питання та завдання

1. Що таке «вибори»? У чому, на вашу думку, полягає їх сутність та зміст як політико-правового інституту?
2. Чому, на вашу думку, вибори використовуються для формування не всіх органів державної влади?
3. Проаналізуйте референтний процес в зарубіжних країнах та правові наслідки їх результатів. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

Країна	Вид референдуму	Референтний процес	Результати

4. Порівняйте, які виборчі системи застосовуються в різних країнах на парламентських виборах. Складіть порівняльну таблицю (не менше 20 країн)

Країна	Виборча система	Сутність виборчої системи

5. Проаналізуйте, з якого віку настає виборче право та які ще виборчі цензи застосовуються у різних країнах (не менше 30 держав). Результати оформити

у вигляді таблиці

Держава	Віковий ценз		Інші цензи
	Активне виборче право (з якого віку)	Пасивне виборче право (з якого віку)	

6. Порівняйте, які виборчі системи застосовуються в різних країнах на парламентських виборах. Складіть порівняльну таблицю (не менше 20 країн)

Країна	Виборча система	Сутність виборчої системи

7. У чому полягає різниця між виборцем та виборщиком?

ЛЕКЦІЯ №5 ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ. ПАРЛАМЕНТИ ТА ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

План

1. Становлення та розвиток парламентаризму в світовій практиці. Теорія парламентаризму.
2. Парламент і парламентаризм. Поняття і соціальні функції парламенту.
3. Структура та класифікація парламентів зарубіжних країн. Порядок формування палат парламентів
4. Кількісний та якісний склад парламентів, правове положення парламентарія.
5. Внутрішня структура палат парламентів (керівні органи, парламентські комісії (комітети)).
6. Законодавчий процес: поняття, особливості, стадії.

1. Становлення та розвиток парламентаризму в світовій практиці. Теорія парламентаризму.

Одним з перших національних парламентів в світі вважається Ісландський Альтинг, який існує з 930 р. Попередниками парламентів були державні установи представницького характеру стародавньої Греції та риму (легіслатури). так, перші відомості про участь представницьких органів в управлінні полісами стародавньої Греції датуються близько 1300 р. до н. е., а в Афінах уже в 1045 р. до н. е. вищим органом влади стали Народні збори — загальний установчий орган влади. У стародавньому римі влада перейшла до колегіального представницького органу (сенату) трохи пізніше, після вбивства останнього (сьомого) царя (“рекса”) риму Тарквінія Гордого.

Протягом VIII — XIV ст. у країнах Європи виникали станово-представницькі установи, які певною мірою обмежували владу монарха (наприклад, іспанські кортеси, французькі генеральні Штати, рада королівства в Англії). Класичним у цьому плані є приклад становлення та розвитку представницької установи в Англії, яка вважається історично першим у світі

парламентом. його історія бере свій початок з 1215 р., коли було підписано Велику хартію вольностей, а вперше він був скликаний у 1265 р., коли разом зібралися поважні кола англійської громади, які досить широко як на той час представляли інтереси країни (поряд із баронами в ньому засідали по два лицарі від кожного графства і по два представники від кожного вільного міста).

З кінця XII ст. англійський парламент почав працювати на постійній основі – згідно з Вестмінстерським статутом 1330 р. він повинен був збиратися на сесії не рідше одного разу на рік.

Утім, **історія сучасного парламенту як загальнонаціонального представницького законодавчого органу почалася лише після буржуазних революцій XVII — XVIII ст.**, коли станово-представницькі органи стали невід’ємною частиною державного механізму майже в усіх державах Західної і Центральної Європи. Власне, саме з появою національних держав парламент посідає важливе місце в системі державних органів. однак парламенти того часу відзначалися тим, що були побудовані за цензовим принципом, і до них таким чином могли обиратися лише представники вищих прошарків суспільства. тому основною метою парламентів кін. XVIII — поч. XX ст. була боротьба за обмеження влади монарха і захист інтересів буржуазії.

В 20 60-і рр. XX ст. роль парламентів відчутно знизилася. Вони або перетворилися в декоративні, маріонеткові установи в країнах з тоталітарним режимом, ставши прикриттям для диктатури партії та її вождя, або були пригнічені виконавчою владою в демократичних державах, таких як Велика Британія та Франція.

З кінця 60-х рр. роз-починається процес відродження старих традицій парламентаризму, що продовжується і дотепер. парламенти, постійно “відвойовуючи” нові права і повноваження, стали вельми важливими органами у державній структурі більшості розвинутих демократичних країн.

Процес відродження парламентаризму багато в чому був обумовлений такими факторами:

- 1) виборче право, як активне, так і пасивне, здобули не лише усі дорослі чоловіки, а й усі жінки;
- 2) було ліквідовано численні цензи (майнові, станові тощо), що перетворило парламент із органу, який виражав інтереси меншості суспільства, у справді представницький орган народу;
- 3) засоби масової інформації підсилили інтерес громадян до інституту парламенту, його безпосередньої діяльності;
- 4) парламентські вибори, принаймні до нижньої палати парламенту (там, де їх дві), стали вільними, загальними, прямими, рівними і таємними;
- 5) було удосконалено виборчі системи, структуру парламентів і порядок їх діяльності, парламентські процедури;
- 6) парламенти стали завойовувати все більший авторитет, працюючи компетентно та ефективно;

7) збільшилася кількість міжпарламентських організацій і асамблей наднаціонального характеру, зросла їх роль у міжнародних публічних відносинах.

Сучасному парламенту притаманні такі ознаки:

1. **Загальнодержавний орган**, наділений верховною законодавчою владою, яка уповноважує його монополієм правом на видання актів вищої юридичної сили – законів;
2. **Колегіальність**. Парламент діє в системі колективного прийняття рішень — це обов'язково колегіальний орган, що складається з парламентаріїв (депутатів), чисельність яких має бути достатньою для адекватного забезпечення його представницького характеру;
3. **Представницький**. Як представницька установа народу парламент провадить свою діяльність згідно з належними йому правами, визначеними виключною сферою його компетенції;
4. **Виборний**. Формується парламент (у повному складі або частково, наприклад, лише нижня палата) на виборних засадах — шляхом загальних прямих виборів населення, що забезпечує його легітимний характер;
5. **Загальна компетенція**. Парламент — це орган загальної компетенції, до його відання належить широке коло питань державної діяльності, які потребують законодавчого врегулювання; він бере участь у реалізації практично всіх основних функцій держави.

2. Парламент і парламентаризм. Поняття і соціальні функції парламенту.

У відповідності до концепції розподілу влади перше місце серед гілок влади належить законодавчій.

Законодавча влада – це виключне право і здатність встановлювати найбільш загальні правила поведінки, видавати нормативні акти, що мають найвищу юридичну силу.

Парламенти – це виборні і колегіальні органи держави, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворчості.

В унітарних державах парламенти формуються на загальнонаціональному рівні, у федераціях - також і на рівні їхніх суб'єктів. В останньому випадку повноваження законодавчих органів двох рівнів розмежовуються на засадах, визначених федеральною конституцією.

В сучасній юридичній літературі вчені визначають **парламент** (від фр. parler – розмовляти) *як загальнодержавний представницький орган державної влади, основним завданням якого є вираження волі народу шляхом прийняття законів, які регулюють найважливіші суспільні відносини, а також здійснення в межах своєї компетенції контролю за діяльністю виконавчої влади.*

Діяльність парламентів визначає характер і зміст парламентаризму. **Парламентаризм** – *це система взаємодії держави і суспільства, для якої характерними є визнання провідної або особливої і досить істотної ролі у*

здійсненні державно-владних функцій загальнонаціонального колегіального постійно діючого представницького органу. Парламентаризм не слід пов'язувати з якимись конкретними формами державного правління. Явище парламентаризму в тій чи іншій формі властиве кожній сучасній демократичній країні, воно є історично зумовленим наслідком суспільно-політичного розвитку.

Сьогодні парламент, як найменування для позначення представницької влади, застосовується у більшості розвинутих країн. У різних країнах парламенти мають різні назви: парламент (Палата лордів і Палата громад) у Великій Британії, Конгрес (Сенат і Палата представників) у США, Верховна Рада в Україні, Національна рада в Словаччині, Народна рада в Сирії, Федеральні збори (Державна Дума і Рада Федерації) в Росії, Державні збори в Угорщині, Народні збори в Болгарії, Національна асамблея в Польщі, Сейм у Латвії, Литві, Естонії, Генеральні кортеси в Іспанії, Асамблея республіки в Португалії, Фолькетинг у Данії, Стортинг в Норвегії, Ріксдаг у Швеції, Генеральні штати в Нідерландах, Бундестаг і Бундесрат у Німеччині, Сабор у Хорватії, Кнесет в Ізраїлі, Меджліс в Ірані, Азербайджані, Туркменістані, Хурал в Монголії, Збори народних представників у Китаї, Національний конгрес у Мексиці, Народна асамблея народної влади на Кубі тощо.

Як найвищий представницький орган суспільних інтересів парламент виконує низку важливих функцій.

До основних його функцій належать:

- * представницька,
- * владна,
- * законотворча,
- * контрольна (контроль над бюджетом і діяльністю уряду);
- * установча (приймання конституції, участь у формуванні органів судової і виконавчої влади);
- * гласності і
- * легітимності.

Представницька функція виявляється у вираженні диференціації суспільства за інтересами і зіставленні установок, які диктуються цими інтересами. Парламент покликаний розкривати конфлікти інтересів і знаходити можливі компроміси.

Цю функцію парламент здійснює на основі демократичного виборчого права і демократичної системи виборів; здійснення цієї функції гарантується функціонуванням партій як організованої політичної сили, яка є виразником і посередником інтересів і волі виборців. Гарант реалізації представницької функції парламенту – демократична виборча система в сукупності з конкуренцією в умовах багатопартійності. Зміст і характер представництва інтересів у сучасному парламентаризмі відзначаються комплексністю і наявністю безлічі принципів. Найважливіші з них – партійне представництво, територіальне представництво, корпоративне представництво інтересів та етнічне представництво.

Функції влади парламент реалізує через прийняття політичних рішень. Він вибирає альтернативи суспільно-економічного і політичного розвитку суспільства в цілому і його основних підсистем, їхню структуру, політичний зміст.

Правотворча, законодавча функція парламенту є однією з пріоритетних. Кінцевим наслідком діяльності парламенту є переважно створення якої-небудь правової норми. Законодавчі повноваження парламент здійснює відповідно до процедури, передбаченої регламентами палат.

3. Структура та класифікація парламентів зарубіжних країн. Порядок формування палат парламентів

Конституційно-правовий статус парламенту значною мірою обумовлюється тим, яка **модель організації влади і, відповідно, форма правління існують** у тій чи іншій державі. Відповідно до цього можна виділити такі типи парламентів.

- типу асени;
- типу конгресу;
- змішаного типу;
- представницькі установи соціалістичного типу;
- консультативні ради

Парламенти типу асени – існують в країнах, де в основу організації державної влади покладено модель «гнучкого» поділу влади. Парламент такого типу відіграє вирішальну роль у формуванні уряду, який несе перед ним політичну відповідальність. Діяльність парламентів типу асени значною мірою зводиться до обговорення ідей та напрямів державної політики, що формується урядом. Подібні парламенти формуються у країнах з парламентською формою правління (Великобританія, Італія, Греція тощо).

Парламенти типу конгресу (трансформаційні, або перетворювальні парламенти) – існують в країнах, де організація державної влади будується відповідно до моделі «жорсткого» поділу влади. Такі парламенти існують у країнах із президентською (дуалістичною) формою правління, яка характеризується відсутністю інституту парламентської відповідальності органів виконавчої влади. При цьому головним завданням подібних парламентів є законодавча діяльність, визначення основних напрямів політики держави, тобто безпосереднє перетворення політичних ідей в реальні закони – звідси і їхня назва. Виконавча влада за таких умов може ініціювати певний політичний курс, але всякий раз "він має апробуватися на міцність і розсудливість" у парламенті (США, Росія).

Парламенти змішаного типу – існують в країнах із змішаною формою правління, де в основу організації державної влади покладено елементи як моделі «гнучкого», так і моделі «жорсткого» поділу влади (Україна).

Також в деяких країнах існують **представницькі установи соціалістичного типу** де відіграють роль «маріонеткової» установи при

органах виконавчої влади, забезпечуючи видимість демократичного характеру процесів організації і здійснення державної влади (КНР).

Консультативні ради – існують у монархічних державах абсолютистського типу і є дорадчими органами при главі держави, які можуть бути ним розпущені в будь-який час (Саудівська Аравія).

За характером функцій, здійснюваних парламентами, а також їхніх взаємовідносин з органами виконавчої влади виділяють парламенти:

- 1) **активні** – відіграють значну роль як у прийнятті законів, так і у формуванні уряду та контролі за його діяльністю (Конгрес США, Верховна Рада України);
- 2) **реактивні** – на їх діяльність значний вплив мають уряди, хоча парламент зберігає значні повноваження у сфері контролю за виконавчою владою (парламенти Великої Британії, Канади, Австралії);
- 3) **маргінальні** – фактично повністю контролюються виконавчою владою, через що їхній внесок у формування політики держави досить незначний (Національні збори Йорданії, Палата представників Марокко);
- 4) **мінімальні** – органи, які виконують декоративну функцію, утворюються з метою надання видимості легітимності існуючому режиму (парламенти соціалістичного типу).

Зрозуміло, що органи, віднесені до третьої та четвертої груп, лише умовно можуть називатися парламентами, оскільки порядок їх формування, характер компетенції та організаційні принципи і форми діяльності не мають нічого спільного із парламентаризмом.

Обсяг повноважень може служити класифікації парламентів. Залежно від повноважень розрізняють три види парламентів:

- з необмеженою компетенцією;
- з відносно обмеженою компетенцією;
- з абсолютно обмеженою компетенцією;
- консультативні.

Парламенти з необмеженими повноваженнями можуть приймати рішення з будь-яких питань. Вони існують у більшості країн англосаксонського права. Парламенти з необмеженою компетенцією (суверенні парламенти або парламенти з абсолютно невизначеною компетенцією), існують у країнах з парламентською формою правління, де в «чистому» вигляді реалізовано принцип парламентаризму, що передбачає верховенство парламенту у системі органів державної влади. Конституції цих держав (наприклад Конституція Японії 1946 р.) не містять переліку повноважень парламенту, з чого й випливає юридична необмеженість його компетенції за предметом, тобто вважається, що він може видавати закони з будь-яких питань державного та суспільного життя. Необмежені повноваження мають парламенти в країнах соціалізму. У конституціях цих країн існує перелік питань, що відносяться до компетенції, а доповнення «та інші», значно розширює компетенцію вищого представницького органу. У демократичних країнах партія, що має більшість у парламенті, та її лідер утворюють кабінет міністрів, тому парламент теж має необмежені повноваження тому, що діє під керівництвом партії більшості.

Парламенти з відносно обмеженою компетенцією функціонують у федеративних, децентралізованих унітарних державах, а також в державах, де в основу організації державної влади покладено модель «жорсткого» поділу влади. При цьому компетенція парламенту обмежується фундаментальними правами, питаннями, які згідно з конституцією віднесено до сфери компетенції виконавчої та судової гілок влади, до виключної компетенції суб'єктів федерації чи до сфери компетенції місцевого самоврядування (США). Тобто в таких країнах, з існуючим жорстким поділом влади, є органи конституційного контролю, що володіють правом визначати закони неконституційними (США), королівська прерогатива (питання війни і миру у Великобританії). Тобто концепція верховенства парламенту піддається певним обмеженням.

Парламенти з обмеженими повноваженнями діють у рамках конституцій, в яких перелічуються питання, щодо яких парламент може видавати «вичерпні закони», тобто такі, які видаються з питань, що можуть регулюватися тільки парламентом; «рамкові закони» - закони-рамки, що встановлюють основи правового регулювання, більш детальне регулювання згідно цих законів здійснює виконавча влада. Усі інші питання складають сферу так званої регламентарної влади: щодо них видаються нормативні акти президента, уряду, міністрів, а парламент в цю сферу не повинний втручатися.

Парламенти з абсолютно обмеженою компетенцією характерні для країн, де реалізовано французьку конституційну модель організації влади. Конституції таких держав встановлюють чіткий і вичерпний перелік питань, з яких парламент має право приймати закони (Україна).

У більшості мусульманських країн парламент обирається, але його роль здебільшого обмежується тільки консультативними повноваженнями. Іноді вони приймають закони зі схвалення монарха, іноді взагалі не можуть видавати закони (в ОАЕ, наприклад, за існування призначуваних Національних зборів, акти, що мають силу закону, видає Рада емірів). У Саудівській Аравії подібні акти видає король (після обговорення в Консультативній раді - раді ашшура), але вони не називаються законами, оскільки вважається, що всі найважливіші відносини, що є предметом законів, вже урегульовані у священних книгах - Корані і Суні.

За структурою парламенти поділяють на:

- однопалатні (монокамерні) та
- двопалатні (бікамерні).

В сучасній практиці існування парламентів спостерігається тенденція згідно з якою парламент може мати одну або дві палати, але у 80–90 р. в ПАР парламент юридично складався з трьох палат, хоча справжнім органом державної влади була палата білого населення. В парламенті Югославії 70–х р. налічувалось аж п'ять палат.

Переважає більшість парламентів великих і середніх за розміром демократичних країн мають **бікамерну структуру** (наприклад, Велика Британія, США, Іспанія, Італія, Німеччина, Франція, Польща, а в Данії Греції, Єгипті, КНР, Португалії, Угорщині, Швеції – **однопалатні** (монокамерні).

Бікамерні парламенти, у свою чергу, поділяють на:

- егалітарні та
- нерівноправні.

Егалітарними є парламенти, обидві палати яких мають однакові повноваження в законодавчій сфері, а уряд підзвітний кожній з них у рівному обсязі (Бельгія, Італія).

Нерівноправні парламенти є більш поширеними, палати яких не мають однакових повноважень, діяльність уряду визначається більшою мірою нижньою палатою, а верхня палата характеризується менш представницьким характером, що обумовлено особливостями порядку її формування (Велика Британія, Іспанія, Франція).

Однопалатні та нижні палати парламенту формуються шляхом загальних виборів (за різними системами).

Палати парламенту мають різні назви, але зазвичай їх прийнято називати верхньою та нижньою. Ці назви мають історичний характер, на сьогоднішній день верхня палата має менше повноважень ніж нижня.

Верхня палата може бути **слабкою**, коли вона здатна відстрочити прийняття рішення парламентом (нижньою палатою), але не може перешкоджати йому, оскільки її вето може бути подолано нижньою палатою (Великобританія, Польща).

Або **сильною** коли без згоди верхньої палати закон не може бути прийнятий (Італія, США).

Глава держави є учасником законодавчої влади не залежно від того чи охоплюється він поняттям «парламент» (Великобританія, Індія), оскільки закони приймаються парламентом, а видаються главою держави.

Верхні палати формуються:

- **прямі вибори** (Індія, Норвегія, Франція) в кілька ступенів;
- **прямі вибори** але не загальнонаціональні, а від територіально-адміністративних одиниць (США, Іспанія, Італія).

Також виділяють три системи формування верхніх палат парламентів:

1. **Британська система** (лорди) за спадкуванням пери, єпископи, архієпископи тощо..
2. **Шляхом призначення** членів (ФРН – бундестрат ландтагами земель) главою держави призначаються в Канаді, Йорданії, Таїланді, Барбадосі.
3. **Змішаним шляхом** – вибори + призначення (Бельгія, Ірландія). 12 в Індії призначається главою держави, інші обираються.

4. Кількісний та якісний склад парламентів, правове положення парламентарія.

Чисельність парламентів – коливається від кількох десятків парламентарів (в Монако, Ліхтенштейні 25-27 представників, в Ботсвані – 46 депутатів; в Боснії і Герцеговині 15 членів сенату і 42 палати представників) до кількох тисяч (2978 у Китаї).

У абсолютній більшості розвинених і стабільних демократичних країн один депутат представляє 50-100 тис. виборців, лише в дуже чисельних

державках більше – Індія – 1,7 млн., США – 600 тис., Росія – 300 тис., України – 100 тис. але це федеративні держави.

	всього	нижня палата
Франція	898	577
Італія	955	630
ФРН	740	672
Японія	752	500
Іспанія	598	350
США	535	435
Польща	560	460

Переходячи до вивчення питання про кількісний склад парламенту, слід зазначити, що кількісний склад парламентів та їх палат відображає певні закономірності.

По-перше, кількісний склад нижніх палат практично завжди є більшим і навіть значно більшим, ніж верхніх палат.

По-друге, чисельність нижніх палат певною мірою відповідає кількості населення тієї чи іншої країни, хоча така залежність досить відносна. Так, в Європі найменш чисельними є парламенти таких невеликих країн, як Ісландія, Кіпр, Люксембург і Мальта. їх склад нараховує від 60 до 80 депутатів. До складу парламентів Латвії, Молдови, Словенії та Естонії входять від 90 до 101 депутата. Від 130 до 200 депутатів у парламентах (нижніх палатах) Австрії, Данії, Ірландії, Литви, Нідерландів, Норвегії, Чехії, Словаччини, Фінляндії, Швейцарії та Югославії; 201-250 депутатів - в Албанії, Бельгії, Білорусі, Болгарії та Португалії. В інших же країнах з відносно невеликим населенням можна знайти значно вищі цифри. Зокрема, в Швеції до складу представницького органу входять 349 депутатів, в Угорщині – 386.

При аналізі якісного складу сучасних парламентів слід враховувати такі характеристики як: вік, стать, партійна приналежність, рівень ротації, територіальну приналежність, соціальний статус, освіту та ін.

Також важливе значення для характеристики парламенту має статус його члена (депутата).

Члени парламенту мають спеціальний статус, що закріплений у конституціях та конституційних законах, спеціальному законодавстві та регламентах палат. У них парламентарії наділені специфічними правами, обов'язками та привілеями, що необхідні для виконання функцій. Хоча члени парламенту та його палат (за наявності) носять в різних країнах різні найменування, зазвичай, їх називають парламентаріями, членів нижніх палат та однопалатних парламентів – депутатами, а членів верхніх палат у двопалатних парламентах – сенаторами.

Депутат (лат. *deputatus* – посланий) – виборний представник населення в постійно діючому представницькому органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, який представляє в цьому органі виборців відповідного виборчого округу або всю націю.

Найважливішими рисами статусу парламентаріїв є їх незалежність, рівноправність, і недопустимість (допустимість) суміщення посади.

Велике значення у справі забезпечення незалежності парламентаріїв має інститут **депутатського (парламентського) імунітету**, що обмежує їх від кримінальної відповідальності та кримінального переслідування (затримання арешту) без отримання на те згоди парламенту чи його відповідної палати.

Від депутатського імунітету слід відрізнити депутатський **індемнітет**, 1) одне значення якого полягає у депутатській винагороді за працю. В більшості країн світу член парламенту є професійним парламентарієм і отримує за свою депутатську діяльність в Бразилії 150 тис. дол. США, в США – 133 тис. дол., у Великобританії – 31 тис ф. ст.,

2) а інше – у невідповідальності депутата за висловлювання у парламенті і за дії, підтримані його голосуванням.

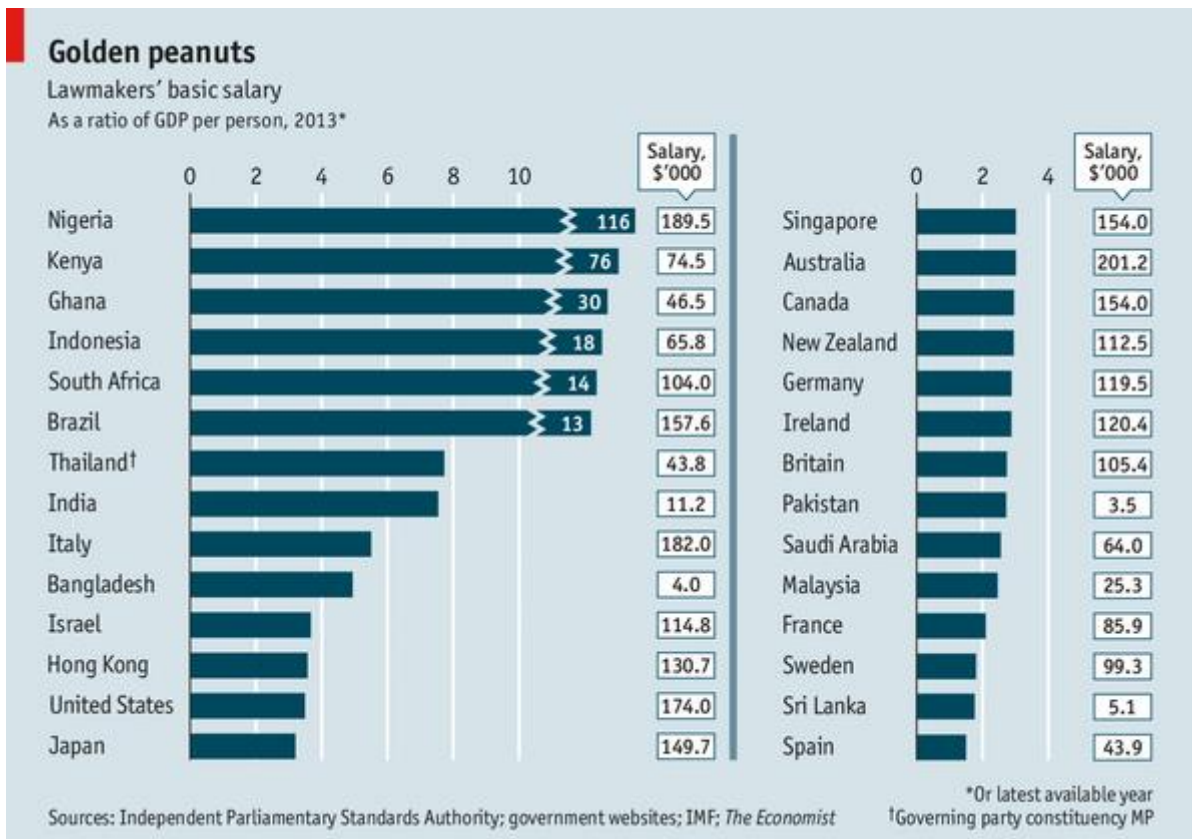
Законодавством деяких зарубіжних країн в якості підстав для **зняття імдемнітету** передбачено

- **образливу критику глави держави** (Австралія, Білорусь, Єгипет, Кіпр, Нова Зеландія, Канада), а також
- **критику органів судової влади або окремих суддів** (Австралія, Білорусь, Великобританія, Кіпр, Канада).
- Так, наприклад, в Латвії та ФРН депутати на загальних підставах відповідають за наклеп, а у Литві - за наклеп і образу і така практика існує в багатьох зарубіжних державах.

О. Мишин розглядаючи термін “індемнітет” стверджує: ”Даний термін означає винагороду за парламентську діяльність”. Депутат парламенту отримує винагороду за свою діяльність, включаючи витрати на переписку, службові поїздки і т.д.. Досить високий індемнітет в ряду країн перетворює місце в парламенті в прибуткову посаду. В деяких країнах депутатський індемнітет прирівнюється до винагороди чиновників вищого розряду (Японія, Франція, Фінляндія).

Іноді цей зв'язок набуває жорстких форм. Зокрема, згідно з регламентом нижньої палати парламенту Франції, участь депутата менше ніж у двох третинах від загальної кількості голосувань, що мали місце на публічних засіданнях під час сесії, призводить до відрахування відповідної частини винагороди. Якщо ж депутат брав участь менше ніж у половині таких голосувань, то відрахування подвоюється. Проте слід зауважити, що в більшості інших країн члени парламенту одержують платню незалежно від їх присутності на засіданнях або роботи в парламентських органах

В окремих випадках добові є єдиною формою грошової винагороди депутатів. Така практика існує у верхній палаті парламенту Великобританії і в парламенті Швейцарії. До цих добових також додаються кошти для компенсації витрат парламентарів на дорогу до місця розташування палати і на наймання квартири під час парламентської сесії. Різного роду доплати запроваджено й в інших зарубіжних країнах.

Бюджет Верховної Ради України приблизно 821 957 300 грн. вражає людську уяву і сприймається як неймовірне марнотратство. Якщо дивитися з висоти державного бюджету, то річні витрати на український парламент складають 0,2% від суми усіх бюджетних видатків у 2012 році. До речі, таке ж співвідношення (частка видатків парламенту у сукупних бюджетних видатках країни) має місце як в економічно потужній Німеччині, так і менш заможних Греції чи Болгарії.

Якщо ж вимірювати обсяг бюджетних витрат на діяльність Верховної Ради з висоти брюссельських та страсбурзьких пагорбів, то сума у майже 822 млн. є, для прикладу, вдвічі меншою за аналогічні показники невеличкої Греції (з її 300 парламентарями) у кризовому 2012 році.

5. Внутрішня структура палат парламентів (керівні органи, парламентські комісії (комітети)).

Характеризуючи **внутрішню структуру парламентів** слід акцентувати увагу на тому, що важливим елементом внутрішньої структури парламенту є їх керівні та робочі органи. Структура парламентів світу є різною, але можна назвати основні органи і підрозділи, які є майже у кожному парламенті, їх можна поділити на:

- керівні органи парламенту;
- комітети;
- фракції (групи);
- апарат;

- адміністративна служба;
- дослідницька служба;
- контрольна служба;
- інститут омбудсмена.

Комітети є основними робочими органами Парламентів. За ознакою впливу на роботу законодавчого органу можна виділити дві системи комітетів:

- комітети, що визначають роботу законодавчого органу: вирішують, які законопроекти варто подавати на розгляд парламенту (палати), які проблеми виносити на слухання, які питання потребують контрольного розгляду;
- комітети, від яких мало що залежить у роботі законодавчого органу: питання розгляду законопроектів визначаються урядом, питання призначення посадових осіб не залежить від розгляду у комітеті.

Дійові комітети відіграють провідну роль у законотворчій роботі, парламентів. Всі депутати парламенту працюють у них відповідно до свого фаху або уподобань. Саме у комітетах здійснюється щоденна рутинна законотворча робота. Президент США Вудро Вілсон у 1885 році сказав: «Я не дуже погіршу проти істини, коли скажу, що засідання Конгресу – це видовище для публіки, а справжня робота відбувається за дверима комітетів».

Саме постійні комітети мають широкі права здійснювати контроль за діяльністю органів виконавчої влади, надавати рекомендації при призначення посадових осіб, висловлювати їм недовіру. Вони мають загальні повноваження здійснювати нагляд і контроль за урядовими програмами і діяльністю місцевих адміністрацій у сфері економіки, науки і суспільно-політичного життя.

Кількість комітетів у парламентах світу часто не є сталою. Вони створюються у відповідності до наявних міністерств в уряді і соціально-політичної ситуації в державі. Їх кількість може змінюватися в скликання до скликання. Особовий склад комітетів зазвичай формується за домовленістю партійних лідерів.

В парламентських республіках можуть створюватись також **спеціальні комітети**, що мало впливають на поточну діяльність парламенту. Вони, як правило, створюються урядом для розгляду певних законопроектів і розпускаються після вирішення питання.

Фракції є другим важливим органом парламенту. Це особливі органи парламенту, які створюються партіями або окремими депутатами. Фракції здійснюють політичне керівництво діяльністю депутатів у парламенті. «Фракції є утвореним на певний законотворчий період об'єднанням депутатів-одномудців, що вважають своїм завданням досягнення певних політичних цілей шляхом організованої підготовки; обстоювання їх у парламенті» (визначення із книги Гаральда Кречме «Фракції»).

В багатьох парламентах визначається кількісний склад фракцій. Так, за регламентом Бундестагу фракціями називаються «об'єднання щонайменше п'яти відсотків загальної кількості членів Бундестагу, що належать одній партії або таким партіям, які за своїми політичними напрямками не конкурують між собою у жодній із федеральних земель».

В Німеччині фракції мають право законодавчої ініціативи. Вони вносять на розгляд Бундестагу законопроекти і зміни до діючих законів.

Фракції у парламенті можуть об'єднуватись в парламентську (урядову) більшість. Фракції, які не входять до більшості, об'єднуються в офіційну опозицію.

Апарат у парламенті виконує важливі функції забезпечення діяльності депутатів і всіх парламентських структур. Він надає депутатам всю необхідну інформацію і готує інформаційні матеріали і документи для проведення законодавчої і контрольної діяльності, а також забезпечує поточну діяльність необхідними технічними засобами.

Адміністративний персонал парламентів веде фінансові справи, вирішує кадрові питання, забезпечує законодавців засобами зв'язку і транспортуванням.

Дослідницька служба парламентів забезпечує комітети і окремих депутатів необхідними матеріалами, інформаційними і аналітичними розробками, на підставі яких приймаються законотворчі рішення.

Контрольні служби у більшості країн призначаються парламентом, але у своїй діяльності вони є незалежними як від уряду, так і парламенту.

Інститут омбудсмена створено в останні роки у багатьох країнах. Він створюється парламентом і має повноваження слідкувати за дотриманням прав людини і громадянина. По суті він є незалежною державною структурою.

За усією багатоманітністю функцій парламенту головною і визначальною стороною його діяльності є законодавча діяльність.

6. Законодавчий процес: поняття, особливості, стадії.

Законодавчий процес (або законодавча процедура) у різних джерелах описується по-різному. Називається різна кількість проміжних стадій. На нашу думку, є чотири основних стадії законодавчого процесу:

- 1) законодавча ініціатива;
- 2) обговорення законопроекту;
- 3) прийняття законопроекту;
- 4) промульгація.

В інших джерелах названі й деякі інші стадії. Наприклад, У деяких працях, автори, посилаючись на те, що більшість західних парламентів двопалатні, після прийняття законопроекту палатою виділяють як окрему стадію подолання розбіжностей між палатами. Після промульгації, тобто затвердження й опублікування закону, називають також перевірку конституційності цього документа. У деяких джерелах, дотримуючись основної чотириелементної структури, стадію промульгації розкривають і позначають як "санкціонування, промульгація й опублікування". У деяких країнах стадій може бути й більше. Наприклад, у США є документ, названий "Основними етапами проходження законопроекту в Конгресі США", що включає 19 стадій. Можливо, це – найдокладніше відображення законодавчої процедури, яке можна зустріти.

Так чи інакше, повернемося до класичної чотирьохелементної структури законодавчого процесу.

Перша стадія класичної схеми законодавчого процесу називається **законодавчою ініціативою**. Законодавча ініціатива – це право органу або особи внести проект закону в парламент із тим, що цей проект буде обов'язково розглянутий палатою й з нього буде ухвалено рішення. Правом законодавчої ініціативи за кордоном володіють депутати, глава держави, уряд, інші органи і особи. Коло суб'єктів законодавчої ініціативи в різних країнах не однакове. Наприклад, у США й Великобританії формально, відповідно до букви закону, законопроекти можуть вносити лише депутати. У необхідних випадках депутат зробить це з відома глави держави або уряду.

У ФРН, крім депутатів бундестагу, право внести законопроект має вища палата – бундесрат. У низці країн законодавчу ініціативу найчастіше реалізує уряд або глава держави. Якщо узагальнити всі ці випадки, то можна виокремити таке коло суб'єктів законодавчої ініціативи:

1. Члени парламентів. Таку ініціативу можна назвати парламентською ініціативою. У різних країнах вона може бути реалізована по-різному. Здебільшого необхідний певний мінімум депутатів (10,15, 20). У деяких країнах право законодавчої ініціативи мають тільки партійні фракції, а окремі депутати можуть виступати лише з виправленнями й зауваженнями.

2. Глава держави – президент або монарх. Залежно від цього вона буде йменуватися президентською або королівською ініціативою.

3. Уряд. Тоді вона буде йменуватися урядовою законодавчою ініціативою.

4. Виборці, тобто певна категорія громадян. Така ініціатива йменується народною ініціативою. Для того щоб народна ініціатива стала законопроектом, потрібно зібрати певну кількість підписів (як правило, мінімальна кількість). Така ініціатива передбачена законодавством Італії, Іспанії й Швейцарії. В Італії потрібно зібрати не менш як 50 тис. підписів, а в Іспанії – 600 тис.

Щодо народної ініціативи, можна додати, що в деяких штатах США, для того щоб внести законопроект у законодавчі збори штату, потрібно зібрати від 3 до 6 % підписів від чисельності населення цього штату. Взагалі, хоча народна ініціатива закріплена в ряді країн, реально вона реалізовувалася кілька разів в Італії. В Австрії був тільки один подібний випадок у 1964 р. У Швейцарії час від часу такі підписи збиралися й проекти вносилися, але жоден законопроект, що з'явився з ініціативи громадян, не був прийнятий.

Якщо подивитись на те, скільки потрібно підписів депутати) (наприклад, у ФРН не менше 15, Японії – 20 депутатів у палаті представників і 10 депутатів у палаті радників), можна провести певні паралелі. Мається на увазі, що за кожним із депутатів стоїть набагато більше, ніж десяток тисяч виборців. Отже, тут теж потрібно концентрована думка – або п'ятдесят, сто тисяч голосів або підписів виборців, або 15–20 депутатів, за яких стоїть кілька десятків тисяч виборців.

5. У ряді країн – судові органи. Така законодавча ініціатива називається судовою ініціативою.

6. Органи, які представляють територіальні інтереси. Це можуть бути законодавчі органи суб'єктів федерацій (законодавчі органи кантонів Швейцарії, законодавчі збори Мексики, обласні ради в Італії, представницькі органи автономій і т. ін.). Однак коло питань, з яких вони можуть вносити законопроекти в парламент всієї країни, обмежений. Вони можуть вносити пропозиції з питань, які належать тільки до їхньої компетенції й пов'язані з їхніми проблемами.

Найчастіше реалізують свою законодавчу ініціативу далеко не всі з перелічених суб'єктів. У багатьох країнах 90 % і більше законопроектів вносяться урядом. Це практично всі країни Західної Європи.

Законодавча ініціатива – це дуже конкретна дія. Вона повинна мати вигляд законопроекту, "одягненого" в юридичну форму. Крім іншого, іноді необхідна пояснювальна записка, а в деяких випадках – ще й фінансове обґрунтування витрат, які можуть бути викликані прийняттям пропонованого закону.

Друга стадія законодавчого процесу – це обговорення законопроекту. Як правило, ця стадія поділяється на підстадії, що традиційно називаються **читаннями**.

Читань буває не менше двох, іноді й більше (8, 4).

Перше читання в залі засідань – це переважно прийняття законопроекту до розгляду й оголошення його назви. Іншими словами, спікер на пленарному засіданні повідомляє про те, що прийнято до розгляду законопроект, повідомляє його назву й називає також, ким цей законопроект було внесено. Після цього законопроект передається на розгляд спеціальних парламентських комітетів або комісій (такий порядок у ФРН і Англії). У деяких країнах перше читання починається тільки після попереднього обговорення комісіями (Франція й Італія).

Обговорення проекту в комісіях зазвичай входить до процедури читання. Комісії працюють у закритому порядку й свої думки висловлюють у вигляді сформульованого письмового висновку, пояснювальної записки або іншого документа.

У більшості західних країн комісії мають право не рекомендувати законопроект для розгляду, відхилити його, й іноді першим читанням і закінчується життя законопроекту. Не дарма американці називають комітети свого Конгресу "цвинтарем законопроектів".

У більшості країн комісії можуть внести до законопроекту виправлення й зміни. Коли комісія обговорила, розглянула проект, то після цього вона доповідає про це на сесії. Доповідь комісії після розгляду входить уже в другу стадію (друге читання). Спочатку йде доповідь особи, що виступає від імені суб'єкта, що вніс законопроект. Після цього – висновок комісії, що розглядала його з дорученням парламенту.

Сутність другого читання зводиться до того, що депутати вислуховують повідомлення представника автора проекту й висновок комісії та висловлюють свою позицію щодо них. Вони можуть повернути законопроект для додаткового вивчення комісією (тієї ж або іншою), а також вносити

виправлення й доповнення. У деяких країнах не передбачене вивчення законопроекту комісіями (передача в комісії) після першого читання. Перше читання в цьому випадку – це тільки оголошення назви проекту, після чого відразу починається друге – попередній розгляд законопроекту на сесії й обговорення його найважливіших положень. Але такий порядок застосовується рідко.

У будь-якому разі висновок парламентських комітетів і комісій із законопроекту обов'язковий. Це невід'ємний елемент законодавчого процесу. Якщо перше й друге читання відбувалися практично одночасно, то при передачі проекту в комісію парламент зазначає свою попередню думку, тобто робиться виписка зі стенограми виступів тощо для того, щоб ця позиція також була врахована під час роботи комісії.

Якщо доля законопроекту складається благополучно, то може початися **третє читання**. Як правило, третє читання – найдетальніше. Це постатейне обговорення й вивчення законопроекту на пленарному засіданні. Під час третього читання можуть застосовуватися різні методи, щоб прискорити або сповільнити прийняття законопроекту. Наприклад, у парламенті Великобританії спікер може застосовувати прийом, що називається «**кенгуру**». Суть цього методу в тому, що якісь виправлення обговорюються, а деякі він вирішує пропустити, тобто ніби "перестрибнути" їх, подібно до кенгуру. Іноді встановлюється конкретний час для обговорень, і якщо хтось не встиг виступити, його думка не враховується. В американському сенаті спосіб затягування часу називається «**флібуєстерством**» – коли сенатори (час виступу конгресмена не обмежується, а строк обговорення законопроекту є обмеженим) виступають дуже довго, намагаючись затягти час і зірвати третє читання, а тим самим не допустити прийняття законопроекту.

Урядові законопроекти в більшості країн мають перевагу. У Франції, наприклад, вони можуть голосуватися без дебатів. Уряд заздалегідь домовляється з більшістю фракцій або депутатів, і як терміновий та важливий урядовий законопроект Урядовий варіант вноситься й відразу голосується.

Є безліч різних прийомів і хитрощів, щоб прискорити прийняття урядових законопроектів. Вже зазначалося, що, оскільки за англійським законодавством неможливе прийняття законопроекту без обговорення на парламентській комісії, всі, хто засідає у залі парламенту, представляють комісію. Після обговорення вважається, що відбулося засідання парламентської комісії. Спікер повертається на місце, і законопроект ставиться на голосування. За допомогою цього прийому законодавчий процес скорочується до мінімуму. У США палата також може оголосити себе "комітетом всієї палати", але така ситуація – нормальна штатна частина американського парламентського процесу і не "працює" на уряд.

Для затягування законодавчого процесу та гальмування роботи парламенту іноді застосовується **парламентська обструкція** (лат. – перепона, перешкода, від – споруджувати, захаращувати, завалювати) – демонстративний спосіб висловлення протесту, спрямований на зрив політичних, заходів, засідань тощо. Є одним з методів парламентської боротьби, недопущення чи

припинення обговорення і прийняття парламентом певного законопроекту, неприйняттого для парламентської фракції, опозиції. Здійснюється шляхом неявки депутатів на засідання, їх демонстративного, групового виходу із зали засідання; здіймання галасу, заплескування виступаючих тощо.

Якщо всі "важкі" випробування для законопроекту закінчилися і його можна ставити на голосування, то настає третя стадія законодавчого процесу – прийняття законопроекту палатою.

Для прийняття законопроекту в будь-якій галузі законодавства передбачена вимога наявності необхідної кількості депутатів, себто необхідний кворум. Кворум установлений не у всіх парламентах, а в деяких випадках він дуже невеликий. Наприклад, вище зазначалося, що в палаті громад Великобританії кворум становить 40 депутатів із 651, в Австрії й Австралії – не менше однієї третини депутатів. Однак кворум буває різний: кворум для обговорення законопроектів, кворум для голосування, кворум для внесення виправлень і т. ін. При голосуванні за звичайний законопроект потрібно, як правило, щоб "за" була подана більшість голосів присутніх депутатів. При голосуванні за конституційний закон потрібно, щоб "за" проголосувала кваліфікована більшість, тобто 2/3 або 3/4 від усіх обраних депутатів. У деяких країнах до особливо важливих належать фінансові законопроекти й проекти бюджету, тому вони також вимагають особливого (підвищеного) кворуму.

У Швеції й Фінляндії, наприклад, якщо і "за", і "проти" була подана однакова кількість голосів, то питання вирішується шляхом кидання жереба. До речі, у Швеції після такої практики зробили обов'язковою умовою обрання непарного числа депутатів парламенту й стежать за тим, щоб це правило дотримувалося. Але все одно іноді жереб доводилося кидати.

Процедура голосування з проекту в різних країнах різна. Найбільш сучасне електронне голосування. Це форма голосування шляхом натискання кнопок (у залі є спеціальні табло, на яких запалюються лампочки відповідного кольору). Але застосовуються й інші способи. В Англії, наприклад, депутати виходять із залу й у коридорі проходять через спеціальні хвіртки. Ці хвіртки нагадують дверцята в салунах, які розташовані на рівні пояса. Проходячи через такі дверцята, депутат називає свої прізвище й округ. Спеціальні клерки реєструють депутатів. Таке голосування називають **"голосуванням ногами"**. Є стародавні способи голосування. Це **голосування голосом** (на слух). У такому випадку спікер запитує, хто "за" і хто "проти", і за гучністю хору вирішує, кого більше (такий спосіб називається акламацією). Нині такий спосіб практично не використовується.

Є також **поіменне голосування**, коли спікер по черзі запитує думку кожного депутата. Депутат стає, називає своє ім'я й говорить, чи "за" він або "проти". Таке голосування проводиться з дуже важливих питань, зазвичай збираються кореспонденти, глядачі, усі бачать, хто за що голосує. Такий тип голосування здебільшого призначається на вимогу більшості депутатів.

Досить часто застосовується **голосування бюлетенями** – таємне голосування шляхом опускання спеціальних бюлетенів. Наприклад, у ФРН при голосуванні про вотум недовіри або довіри уряду на столі президії ставиться

спеціальний ящик для голосування й депутати опускають бюлетені. Також використовується спосіб "баранячого ходу" (коли депутати виходять із залу засідання через різні двері). "Баранячий хід" називається також поділом, тобто депутати діляться на групи й виходять через різні виходи із залу.

Вже згадувалося, що в деяких країнах голосування проводиться за фракціями, коли стають тільки лідери фракції й заявляють, як фракція голосує. Такий порядок застосовується в низці випадків у Нідерландах.

У деяких парламентах передбачена можливість ухвалення рішення консенсусом. За пропозицією спікера палати, якщо ніхто не заперече, голосування не проводиться, а вважається, що питання вирішене.

Голосування в парламенті переважно особисте – тобто кожний депутат голосує сам, хоча в деяких країнах парламентарієві дозволяється передати (делегувати) свій голос іншому членові парламенту. Наприклад, у Франції є спеціальний закон, відповідно до якого парламентарій у виняткових випадках може передати своє право голосувати іншому члену парламенту. Передбачено конкретні випадки, коли депутат може делегувати свій голос – у разі хвороби, військової служби, перебування за кордоном у службових справах, через непереборні обставини (перебуває в іншому місті, в іншій країні тощо). Як правило, повинне бути письмове підтвердження передачі повноважень. Зазвичай це разова або тимчасова передача повноважень. У деяких випадках необхідне зазначення конкретного строку (на тиждень, два та ін.).

В однопалатному парламенті прийняття закону зводиться до голосування. У двопалатних парламентах можуть виникати різні ускладнення, коли одна палата приймає законопроект шляхом голосування, а друга не приймає. Закон же вважається прийнятим, якщо він прийнятий обома палатами. Якщо одна з палат не приймає законопроект, то за такої розбіжності між палатами часто передбачається спеціальна єдина процедура. Якщо верхня палата "слабка", то нижня палата може наполягти на прийнятті закону, повторно його проголосувавши. У такий спосіб переборюється опір верхньої палати. Є й інші варіанти.

Якщо палати в законодавчому процесі рівноправні й одна з палат не приймає закону, то він " гине". Однак це досить рідкий варіант. Частіше застосовується демократичне правило, коли збирається спільне засідання й депутати голосують разом. Тоді закон приймається на спільному засіданні, якщо загальна кількість голосів "за" більша, ніж кількість голосів "проти".

Слід назвати також процедуру, що називається примірною. Вона застосовується в тих парламентах, де обидві палати мають рівні права. Вироблення й прийняття погодженого тексту за примірної процедури здійснюються двома способами. Перший спосіб називається "метод човника". Суть його в тому, що спірний законопроект пересилається з однієї палати в іншу доти, доки не буде знайдено рішення, що задовольняє обидві палати, або доки обидві палати не приймуть цей закон, або доки обидві його не відкинуть. "Метод човника" застосовується в Латинській Америці, (Венесуела, Болівія), Європі (Франція) та ін.

Поширений також метод "єднальних комітетів". Такий спосіб застосовується в США. Ці процедури примирення здійснюють не палати, а особливі органи, які діють за дорученням палат. Такий спеціальний комітет створюється на рівних початках главами обох палат. Вони призначають по 5–10 членів своєї палати, які засідають разом і намагаються знайти загальне рішення.

Слід зазначити, що наявність другої палати в низці країн вкрай утруднює прийняття законопроектів, особливо щодо спірних питань. Тому загальносвітова тенденція зводиться до того, що другі палати, як правило, або є слабкими, або не мають права вето.

Остання, четверта, стадія законодавчого процесу найчастіше називається промульгацією. Деякі джерела вважають промульгацією тільки підписанням главою держави законопроекту, після чого він набирає чинності. Однак це не зовсім правильно. По-перше, слово "промульгація" перекладається як "опублікування". По-друге, промульгація – це комплексна дія, що саме складається з декількох стадій. Насамперед це вступ у законодавчий процес глави держави й певні дії, здійснювані ним.

Промульгація в деяких джерелах називається санкціонуванням (плюс публікація), тобто це підписання законопроекту, а також передача його для опублікування й саме опублікування.

Ці три стадії:

- * підписання,
- * передача для
- * опублікування й опублікування – і є промульгацією.

Хоча в деяких джерелах промульгація пояснюється інакше й поділяється на три частини: підпис називається санкціонуванням, промульгацією називається прийняття спеціального акта, за допомогою якого закон уводиться в дію, а потім потрібні опублікування або обнародування. На нашу думку, промульгація – це не видання особливого акта, тому що 99 % законів, які підписуються главою держави (президентом або монархом), не містять якихось спеціальних актів з упровадження закону. Вони просто підписуються. Підпис – найважливіша частина промульгації.

У ст. 73 Конституції Італії вказується: "Закони промульгуються президентом республіки протягом місяця від дня затвердження". Із цього тексту ясно, що коли закон прийнятий, президент приймає його до розгляду, підписує й публікує. Це і є промульгація.

У деяких джерелах остання стадія описується як опублікування й затвердження закону. Затвердження описується як підписання законопроекту, а публікація в газетах позначається словом "промульгація".

Отже, ми бачимо різні думки з цього приводу. Слово "промульгація" досить незвичне, а принаймні практично скрізь остання стадія законодавчого процесу – це вступ у процес глави держави. Простіше за все цю стадію назвати промульгацією, маючи на увазі, що вона складається з декількох частин.

До всього викладеного варто додати, що в певних країнах, де глава держави має право вето, тобто правом не підписувати законопроект, він, не

підписавши й повертаючи закон парламенту, тим самим не промульгує його, а накладає вето.

Вето може бути двох видів:

- * абсолютне й
- * відкладальне.

Поняття абсолютного вето існує тільки в історії. Нині воно практично не застосовується. Суть його в тому, що якщо глава держави не підписує який-небудь закон, то закон припиняє своє існування. Такого сильного вето практично ніде немає.

Відкладальне вето існує, воно також є двох видів:

- * звичайне й
- * посилене «відкладальне» вето.

Звичайне вето означає, що якщо президент не підписує прийнятий парламентом закон, він повертається в парламент, і там, для того щоб подолати вето, потрібно повторне прийняття закону, тобто тією самою кількістю голосів.

Якщо це посилене відкладальне вето, то для подолання незгоди президента необхідна кваліфікована більшість голосів (2/3 або 3/4). Таку кількість, звичайно, зібрати важко, тому подолати таке вето нелегко.

Строки набрання законом чинності в зарубіжних країнах дуже різні. У деяких випадках зазначається, що він негайно набирає чинності після підписання, але найчастіше встановлений певний період часу (5 днів, 10 днів і т. ін., аж до місяця, якщо інше не встановлене в самому законі). У деяких випадках ці строки бувають більш тривалими.

У США є специфічне поняття – «**кишенькове вето**», про яке йшлося вище. "Кишенькове вето" тільки з 1932 по 1976 р. застосовувалося більше ніж 1200 разів. Якщо закон надійшов до президента менш ніж за 10 днів до закінчення чергової сесії він може не підписати його, а протримати до наступної сесії, а потім застосовується принцип дисконтинуїтету (неперехідності одного законопроекту з однієї сесії на іншу) і необхідно починати всю процедуру спочатку.

Контрольні питання та завдання

1. Що таке парламент та яке місце в системі розподілу влади він займає? Чи може держава існувати без цього органу державної влади?
2. Назвіть основні функції, що виконує парламент в сучасних державах. Чи залежать вони від форми державного правління?
3. Від яких чинників залежить структура парламенту? Складіть порівняльну таблицю на підставі аналізу парламентів світу (не менше 30 країн) в якій відобразатимуться парламенти за структурою та формою державного (політико-територіального) устрою.

Держава	Форма державного устрою	Структура парламенту	Назва парламенту

4. У чому полягає різниця між вільним та імперативним мандатом?
5. Проаналізуйте, яким чином в різних країнах застосовується вільний, а в яких імперативний мандат та за яких підстав парламентарії припиняють свої повноваження достроково. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

Держава	Назва парламентарія	Тип мандату	Підстави дострокового припинення повноважень

6. Складіть порівняльну таблицю кількісного складу апарату парламентів зарубіжних країн (не менше 20 країн)

№	Країна	Форма державного устрою	Кількісний склад апарату	Кількісний склад парламенту

7. Навіщо, на вашу думку, потрібно кілька читань при обговоренні законопроекту?
8. Чим відрізняються терміни «законодавчий процес» та «законотворчий процес»?
9. Проаналізуйте основні стадії законодавчого процесу в зарубіжних країнах. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

№	Країна	Суб'єкти права законодавчої ініціативи	Основні стадії законодавчого процесу

10. Назвіть основні стадії законодавчого процесу. Охарактеризуйте кожен з них.

ЛЕКЦІЯ 6 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ

План

1. Загальна характеристика інституту глави держави. Місце роль глави держави в системі розподілу влади. Поняття та юридичні форми глави держави.
2. Монарх: правовий статус, системи спадкування престолу, повноваження.
3. Президент: правовий статус, порядок обрання, компетенція, заміщення, відповідальність.
4. Допоміжні органи при главі держави.

1. Загальна характеристика інституту глави держави. Місце роль глави держави в системі розподілу влади. Поняття та юридичні форми глави держави.

Інститут глави держави є невід'ємною складовою частиною механізму здійснення влади в усіх сучасних державах.

Главою держави прийнято вважати офіційну особу (орган), що займає зазвичай, формально найвище місце в ієрархії державних інститутів та здійснює верховне управління країни у внутрішньополітичному житті і у відносинах з іншими державами. Юридично санкціоновані виключення з цього правила зустрічаються вкрай рідко (наприклад, в законодавстві Ірану).

Главою держави прийнято розуміти конституційний орган і одночасно вищу посадову особу, яка посідає, як правило, юридично вище місце в ієрархії державних інститутів і яке здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті і у відносинах з іншими державами.

Інститут глави держави виник і сформувався у період становлення сучасної державності. Але його генеза пов'язана з феодалною державою і навіть з більш ранніми часами, коли монархи (правителі) не тільки виступали в ролі верховних носіїв влади, а по суті ототожнювались із самою державою. Сучасна роль глави держави далека від такої. Його статус залежить від форми державного правління, прийнятій в тій чи іншій країні. Реальна роль глави держави у здійсненні влади багато в чому зумовлена й існуючим державним режимом.

В усіх розвинених демократичних державах здійснення державної влади засноване на принципі розподілу влади (законодавчої, виконавчої, судової). Місце, що займає глава держави в системі поділу влади, не завжди простежується досить чітко. Так,

1) в одних державах глава держави не належить до жодної з гілок влади (ФРН, Італія та ін.);

2) в інших державах він є одночасно і главою виконавчої влади (США, Мексика, Філіппіни та ін.);

3) діяльність держави пов'язана із здійсненням певних функцій законодавчої влади, зокрема, підписання законів (Великобританія, Індія та ін.);

4) глава держави також може виступати як арбітр щодо інших гілок влади та інститутів державної влади (Франція);

5) глава держави в деяких державах зосереджує у своїх руках як законодавчу, так і виконавчу і судову владу (Саудівська Аравія, Оман та інші абсолютні монархії).

Питання про правовий статус глави держави вирішується в кожному конкретному випадку залежно від особливостей конституційного ладу, урегульованості положення глави держави чинною Конституцією, національним законодавством та практикою функціонування державних інститутів.

Конституційно-правова доктрина багатьох державах розглядає інститут держави в якості гаранта національної єдності, що забезпечує одночасно

наступність та стабільність державної влади, взаємодію різних її гілок. В цих умовах асоціювання глави держави з будь-якою з гілок влади може порушити баланс державної влади, а отже, викривити застосування самого принципу розподілу влади.

На сьогоднішній день існує кілька форм існування інституту глави держави, а саме:

1. **Одноособовий монарх**, що успадкував престол (Великобританія, Японія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Марокко);
2. **Одноособовий монарх, призначений своєю сім'єю** – правлячою династією (Саудівська Аравія);
3. **Одноособовий монарх федеративної держави**, обраний на визначений період монархами суб'єктів федерації (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати);
4. **Одноособовий президент, обраний народом**, парламентом чи представницької колегії на встановлений строк (США, Німеччина, Італія, Індія, Китай);
5. **Колегіальний орган, обраний парламентом на встановлений строк**; при цьому окремі повноваженні глави держави, що неможливо здійснювати колегіально, як, наприклад, приймання вірчих грамот зарубіжних дипломатичних представників, передаються голові колегіального органу (Куба);
6. **Глава уряду**, що здійснює також функції глави держави (у землях Німеччини);
7. **Генерал-губернатор** – представник британського монарха в державах, що мають статус британського домініону і які визнають главою держави британського монарха (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос). **Домініон** (англ. dominion - володіння, влада) – держава в складі Британської імперії, яка визнавала головою англійського короля (королеву). Перші домініони – Канада (з 1867 р.), Австралійський Союз (з 1901 р.), Нова Зеландія (з 1907 р.) та інші. Після виникнення в 1947 р. Співдружності багато держав, що входять до її складу, – колишні домініони – вважають главою держави англійського короля (королеву). Форму домініону мала частина колишніх англійських колоній (Цейлон та інші), які стали потім республіками, у т. ч. і в складі Співдружності.
8. **Одноособовий чи колегіальний глава держави**, що узурпував владу в державі зазвичай без встановлення строку.

2. Монарх: правовий статус, системи спадкування престолу, повноваження.

Переходячи до розгляду питання про правовий статус монарха слід зазначити, що монарх (король, султан) є главою держави і одночасно главою виконавчої влади, проте реально повнота влади йому належить тільки за умови абсолютної монархії в державі. З 230 країн світу лише 41 є монархіями.

1) По-перше, монарх розглядається як суверен, верховний представник, а в ряді країн і як верховний носій державної влади. Прикладом законодавчого закріплення такої конституанти служить Конституція Данії 1953 р., в якій у §12 міститься таке положення “Король володіє у межах, встановлених даною Конституцією, верховною владою з усіх питань Королівства і здійснює таку верховну владу через міністрів”. З цього ж приводу видатний дореволюційний російський державознавець М.М. Коркунов писав: “В його руках... зосереджуються всі різні елементи державної влади. Він має право брати участь у розпорядженні всіма проявами державної влади. У цьому розумінні можна сказати, що в монархії жоден акт державної влади не здійснюється поза або проти волі монарха. Не завжди влада монарха безмежна. В конституційній монархії він розділяє свою владу з народними зборами. Але чи буде монарх абсолютним, чи обмеженим володарем, він усе ж має право брати участь так чи інакше в усіх проявах державної влади, що і надає йому значення видимого глави і зосередження усієї державної діяльності”[1]. Ця доктринальна характеристика з певним коригуванням правильна і для визначення ролі монарха у механізмі влади сучасних держав.

2) По-друге, влада монарха юридично вважається непохідною від будь-якої іншої влади, органу або виборчого корпусу. Він володарює (обмежено чи абсолютно) за власним правом. Зокрема, у конституціях більшості країн із монархічною формою правління фіксуються положення про те, що монарх не несе політичної відповідальності за свої дії як глави держави (п. 3 ст. 56 іспанської Конституції), або як формального глави виконавчої влади (п. 2 ст. 42 нідерландської Конституції). Вважається, що він діє за порадою своїх міністрів, які і несуть відповідальність. Такий механізм взаємовідносин глави держави і уряду забезпечується вимогою контрасигнування актів монарха головою або членами уряду. Водночас проголошується недоторканність особи монарха (ст. 56 Конституції Іспанії, § 13 Конституції Данії, ст. 58 Конституції Бельгії). Це означає, що він не може бути звинувачений у порушенні норм права і є непідсудним. Недоторканність монарха виявляється і в тому, що посягання на його особу, як правило, відносять до тяжких злочинів. Отже, в остаточному підсумку все це відображає сучасне сприйняття принципу, феодального за своїм походженням, за яким “монарх не може бути неправий, і його дії не можуть бути неправомірними”.

Особа монарха законодавствами цілого ряду країн визнається **недоторканою і навіть священною**. В **Іспанії** “особа короля недоторканна, і він не підлягає відповідальності“ (стаття 56)²³. В ст. 65 Конституції **Бельгії** записано, що “особа короля є недоторканою, його міністри є відповідальними”. §7 розділу 5 Шведської Форми правління визначає, що король не може притягатися до відповідальності за свої дії, і це ж стосується також дій регента, який виступає як глава держави. Ті ж самі положення записані і в Конституції **Данії** (§13): “Король не несе відповідальності; його особа є недоторканою”, і в Конституції **Князівства Ліхтенштейн**, де “князь є главою Держави...”

Кримінальне законодавство монархічних країн передбачає особливий склад злочинів, спрямованих проти особи монарха або його гідності. Осіб, які здійснили “злочин проти його величності“, очікують серйозні покарання.

3) Основні закони багатьох монархічних країн вимагають від свого глави держави певної **релігійної приналежності**. Наприклад, королеві Норвегії Конституція наказує “завжди дотримуватися євангелійсько-лютеранської” релігії, підтримувати її й сприяти їй (ст. 4).

4) Досить часто основний закон тієї чи іншої держави забороняє **монархам без дозволу парламенту чи уряду або без узгодження з ними покидати межі держави**. Конституція Швеції передбачає, що глава держави повинен радитися з прем'єр-міністром, перш ніж виїхати за кордон, через те, що подібні візити розцінюються як акт важливого політичного значення.

5) По-третє, успадкування влади монарха представниками правлячої династії. Як правило, порядок престолоуспадкування визначається конституціями. Так, ст. 24 Конституції Нідерландів говорить: “Право на престол передається у спадок і належить законним спадкоємцям короля Вільгельма I, принца Оранського - Нассау”. Існує декілька систем.

Головною відмінністю монарха від інших посадових осіб в державі полягає в тому, що його посада належить йому за правом народження. Він спадкує її і займає цю посаду зазвичай по життєво. Порядок престолонаслідування визначається конституціями. Сьогодні **існує кілька систем престолонаслідування:**

- 1) **салічна система**, яка зводиться до того, що наслідування престолу здійснюється тільки по чоловічій лінії. Жінки з кола спадкоємців престолу виключаються повністю (Японія, Бельгія, Норвегія);
- 2) **кастильська система** не виключає жінок, але дає перевагу чоловікам – молодший брат виключає старшу сестру (Великобританія, Іспанія, Нідерланди);
- 3) **австрійська система** не виключає жінок, але дає чоловікам і чоловічим лініям перевагу: жінки успадковують престол тільки тоді, коли немає нащадків по чоловічій лінії (таку систему ввели в Росії за царя Павла I у 1797 р., після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було) Вважається, що ця система існувала в минулому, адже за останні сто років жінки за даною системою пост монарха не займали).
- 4) **шведська система**, за якої жінки успадковують престол на рівних правах з чоловіками. Прикладом може слугувати положення шведського Акта про престолонаслідування від 1810 р. у редакції 1979 р., що є складовою частиною конституції цієї країни. Так, §1 вказаного Акта проголошує, що «право успадкування шведського престолу після короля Карла XIV Іогана належить нащадкам чоловічої і жіночої статі від потомків кронпринца Іогана Баптиста Юлія по праву низхідної лінії короля Карла XVI Густава. Старші брат і сестра і нащадки старших брата і сестри мають перевагу перед молодшим братом і сестрою і нащадками молодших брата і сестри»
- 5) **мусульманська система**, коли трон успадковує по суті не визначена особа, а «шляхетна» правляча сім'я (частина династії), котра вже сама вирішує, хто

саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон (Катар, Кувейт, Саудівська Аравія та ін.). Ця ж сім'я за участю вищих священнослужителів і мусульманських учених (улемів) може усунути короля і поставити на його місце іншого члена сім'ї (так було, наприклад, у Саудівській Аравії внаслідок звинувачення короля в недостатній добродійності);

- б) **племінна система**, коли король розглядається як головний вождь племені, а його спадкоємця визначає племінна рада, що складається із численних синів покійного. В Свазіленді це робить племінна рада Лікоко на чолі з королевою-матір'ю, що свідчить про архаїзм матріархату. Останній раз у цій державі обирали короля у 1982 р. із числа більш ніж 150 синів покійного від його 70 дружин.

За правом первородства існують такі типи:

- **Сеньйоратний**, коли успадковує найстаріший у роду (Османська імперія, у сучасному світі - Саудівська Аравія)
- **Майоратний** (у вузькому сенсі слова), коли успадковує син монарха, найстарший на момент його смерті.

За правом первородства (прімогенітури) з переходом у порядку ліній і правом заступництва: престол переходить спочатку до низхідного потомства в одній лінії (успадковує старший син, а якщо він помер раніше батька, то його старший син), а після припинення допустимих спадкоємцем престолу в старшій лінії до наступної за старшинством лінії.

Певні особливості має порядок престолонаслідування в арабських державах. Здебільшого спадкоємцем призначається старший син правлячого монарха. Проте не скрізь саме так. У Кувейті може бути спадкоємцем престолу будь-який син монарха, в Катарі – будь-хто із родичів. Інколи для престолонаслідування, визначеного королівською сім'єю, потрібна ще й згода парламенту.

В деяких країнах у випадку вакантності престолу і відсутності законного спадкоємця вирішення **питання про наступника монарха передається виключно на розгляд парламенту**. Так, у Бельгії за відсутності чоловіків-потомків у короля по його смерті або у випадку зречення новий король обирається парламентом більшістю у дві третини голосів членів обох палат.

Іспанська конституція передбачає участь Генеральних Кортесів у виборі форми наслідування, яка б найкращим чином відповідала інтересам Іспанії у випадку, коли всі гілки династії, що мають право на успадкування корони, прийдуть до занепаду.

Після вирішення питання з успадкуванням престолу передбачається особливий обряд коронації. Цей урочистий акт відбувається в головному соборі країни, обов'язково в присутності вищих духовних ієрархів, вищих посадових осіб, парламентарів, приближених до монарха, дворянства (якщо в державі зберігаються дворянські титули). В країнах подібний обряд (у тому числі й для племінних монархів окремих частин держави, наприклад, в Уганді, яка в цілому має республіканську форму правління) здійснюється в присутності вождів племен. Під час коронації першосвященик держави благословляє монарха на

царювання, одягаючи йому корону і вручаючи інші відзнаки монаршої гідності – державу, скіпетр, мантию, діадему та ін. Коронація, таким чином, вінчає вступ монарха на престол.

У випадку вакантності престолу, коли монарх є неповнолітнім, або не досяг віку, встановленого конституцією, коли він серйозно хворий або взагалі впродовж тривалого часу був відсутній, встановлюється регентство, тобто правління за монарха здійснюється або **одноосібним регентом**, або колегією регентів – **регентською радою**.

Дружина правлячого монарха має право на той же титул, що і її чоловік (тільки в жіночому роді), але повноважень глави держави вона не здійснює. Чоловік же монарха-жінки відповідного титулу не носить, але може мати спеціальний титул. Так, чоловікові Єлизавети II перед їх одруженням батько Єлизавети король Георг VI дарував титул герцога Единбургського, Ерлського і Меріонезького і барона Гринвіча

Монарх, на відміну від президента, володіє цілим рядом **почесних прав і прерогатив**. Серед них:

- * виключне право носити **особистий титул** – імператор, цар, король, герцог, господар та ін., в країнах сходу – фараон, султан, шах, емір, хан та ін., Англійська ж королева сьогодні іменується так: “Єлизавета Друга Божою милістю Королева Об’єднаного Королівства Великобританії, Північної Ірландії і її інших володінь і територій королева, глава Співдружності, захисниця віри”. А повний титул еміра Кувейту в дослівному перекладі з арабської звучить так: “Пан його Величність славний емір держави шейх Джабер Аль-Ахмад Ах-Сабах”
- * **мати державні регалії** (символи верховної влади) – трон, корона, скіпетр і держава, мантия й та ін.
- * Одним з особових прав монарха є **право на державне утримання** за рахунок цивільного листа.

Цивільний лист – це особлива стаття у державному бюджеті, де визначені кошти на утримання монарха, а також, зазвичай, його найближчих родичів та двору.

Двір – це особи, що зайняті обслуговуванням його самого та сім’ї.

Кошти на утримання особистого двору монарха складаються із прибутків від його особистого майна і асигнувань із державного бюджету, які він одержує по цивільному листу, що встановлюється парламентом. (в **Японії** тільки за наглядом імператорського протоколу слідкує управління імператорського двору зі штатом у **1130 чоловік** і річним бюджетом **11 млн. і ін.**)

Англійська королева Єлизавета II є однією з найбагатших жінок світу. Щорічно вона одержує згідно з цивільним листом 7 млн. 285 тис. доларів. Загалом її багатства оцінюються у близько 60 млрд. доларів.

Існують випадки, коли одна і та ж особа є **монархічним главою кількох держав**. Правознавці подібне явище іменують особистою унією, яка, до речі, має досить глибоке коріння. Так, у 1385 р. Польща і Литва заключили Кревську унію, за якою Великий Литовський князь Ягайло став і польським королем.

Особиста унія – політичне об'єднання двох або більше самостійних держав в союз з одним главою, який стає, таким чином, головою кожної держави-члена союзу. Голова спілки наділяється лише тими повноваженнями, які строго відповідають (за рідкісними винятками) повноважень глав окремих держав. Такий тип союзу не слід плутати з федерацією, яка на міжнародному рівні є єдиною державою. Країни, що входять в особисту унію, формально є повністю незалежними один від одного; теоретично одна держава унії може навіть оголосити війну іншій, якщо відповідними повноваженнями володіє невідконтрольний монарху орган (наприклад, парламент).

В наш час прикладом особистої унії є той факт, що Королева Великобританії вважається одночасно главою держави в ряді країн, що були раніше британськими колоніями і зберігали статус домініону. Сьогодні це 17 держав Співдружності націй які вважають главою своєї держави королеву Великобританії до яких входять Канада, Австралія, Нова Зеландія. В минулому домініони являли собою найбільш м'яку форму колоніальної залежності, а з 1931 р. домініони – це суверенні держави, які визнають главою держави британського монарха.

І все ж монархічна форма правління в державах, що входять у **Співдружність націй** (Канада, Австралія, Ямайка, Нова Зеландія, Барбадос та ін.), має цілий ряд специфічних рис.

Так, вони перебувають у стосунках особистої унії з Об'єднаним Королівством Великобританії і Північної Фландрії і власних монархів не мають. Англійська королева є королевою кожної з цих держав, але за її відсутності функції глави держави здійснює генерал-губернатор, який призначається англійською королевою за поданням уряду країни співдружності із числа місцевих мешканців.

3. Президент: правовий статус, порядок обрання, компетенція, заміщення, відповідальність.

Наступне питання стосується статусу президента як глави держави. Президент є главою держави в країнах із республіканською формою правління. Він є носієм верховної державної влади і вищим представником держави у її відносинах із іншими країнами. На відміну від монарха глава держави – президент – обирається. Порядок обрання президента залежить від форми державного правління.

Інститут президента, як юридична форма глави держави, виник у силу різних підстав, але обов'язково під впливом історико-правових умов і національних традицій конкретної країни.

Поняття «президент» (від лат. - praesidens) означає буквально – той, хто сидить спереду.

В Стародавньому Римі президентом називали головуючого на зборах.

На сьогоднішній день виділяють **три основні поняття терміну президент**: 1) обраний на певний термін глава держави; 2) обраний керівник установ, організацій; 3) найвища посадова особа компанії, корпорації.

В конституційному праві слід розглядати перше політико-правове значення цього терміну.

США – перша країна, де була запроваджена посада президента, яка об'єднувала в одній особі главу держави й голову уряду. Саме у США зародився інститут президента як один з найважливіших державно-правових інституцій. На відміну від інших тогочасних держав, де виконавча влада всюди була монархічною, в США главу держави стали обирати загальними виборами.

На початковому етапі американської державності не тільки законодавча й виконавча гілки влади були зосереджені в одному урядовому органі - Континентальному конгресі. Одноособового глави держави на той час не існувало, а Конгрес обирав з-поміж своїх членів президента, функції якого обмежувалися лише головуванням на засіданнях.

Першими наслідували США країни Латинської Америки.

У Європі вперше була введена посада президента як глави держави в 1848 р. у Швейцарії та Франції.

Інші країни європейського континенту до кінця XIX ст. так і залишалися монархіями.

У подальшому політична географія поширення моделі президентського правління має такий вигляд: у Європі після закінчення Першої світової війни були запроваджені президентські посади в Австрії, Польщі, Естонії, Литві, Туреччині; у 30-40-х роках - в Азії (Сирія, Ліван, Філіппіни); після другої світової війни - в Італії, Греції, Мальті (Європа), Південному В'єтнамі, Індії, Іраці, Афганістані (Азія); в Африці з кінця 50-х - з початку 60-х років і до сьогодні на чолі майже всіх африканських країн стоять президенти; наприкінці 80-х років засновуються президентські пости у всіх колишніх соціалістичних республіках Європи і в Монголії. На сьогодні інститут президента – невід'ємний елемент політичних систем багатьох країн світу.

Сьогодні інститут президента виходить навіть за традиційні внутрішньодержавні межі. Свідченням цього є запровадження у 2009 році посади **Президента Європейського Союзу**. Херман Ван Ромпей

Досліджуючи правову природу глави держави в країнах з республіканською формою правління, можемо констатувати, що в них главою держави є президент, правове становище якого відрізняється 4-ма основними особливостями.

1. Традиційно пост глави держави є індивідуальним.

Але сьогодні вчені виділяють дві основні форми президентури:

- * Індивідуальні та
- * Колегіальну

Колегіальна. Існувала в ССР та інших соціалістичних країнах.

На сьогоднішній день **президія** як своєрідний орган глави держави закріплений в Конституції Боснії і Герцеговини, який складається з 1 боснійця, 1 хорвата і 1 серба. Посада переходить до одного з членів Президії за

принципом ротації на строк 8 місяців (Президія має повноваження терміном 4 роки).

Наприклад, у **Швейцарській Конфедерації** відповідно до Союзної конституції від 18 квітня 1999 р. функції глави держави й уряду виконує **Союзна Рада**, яка є верховною керівною й виконавчою владою Союзу. Рада складається із 7-ми членів, які обираються Союзними зборами на 4 роки. Союзний президент, який головує в Союзній Раді, обирається з числа членів останньої строком на один рік без права переобрання. Союзна Рада приймає рішення колегіально.

Так, при Президентові Турецької Республіки утворена **Рада державного контролю**, покликана сприяти регулярному й ефективному функціонуванню управління й дотриманню законів. За рішенням Президента Рада уповноважена провадити всі запити, дослідження й інспектування громадських органів та організацій, асоціацій, профспілок тощо (ст. 108 Конституції).

У низці країн з азіатською й африканською моделями інституту президента вся повнота влади фактично зосереджена в керівному органі правлячої партії, який фактично й назначає кандидатуру на пост президента країни, а в подальшому спрямовує всі його дії.

Разом з тим інший вчений В.Є.Чіркін виділяє інші форми колегіальної президентури:

- * **Комбіновану (структурну) президентуру**. Існує в В'єтнамі (президент) та КНР (голова) де поряд з посадою президента існує колегіальний орган – Постійний комітет і обидва ці органи обираються парламентами і мають повноваження, характерні для інституту президента з перевагою комітетів;
- * **Біцефальну (двоголову) президентуру**; В Ісламській Республіці Іран, де верховна влада належить вищій релігійній ієрархії, що має титул Керівника Ісламської Республіки Іран, якій Президент формально підпорядковується.
- * **Паритетну президентуру**. У Сан–Маріно (32 тис.) функції глави держави також виконують дві особи капітани-регенти, але на відміну від Ірану вони рівноправні і діють за принципом колегіальності. Призначаються Великою Генеральною Радою (60 осіб) на 6 місяців.

2. Влада президента юридично вважається похідною від народу чи іншого органу - Парламенту або особливої виборчої колегії за участю членів органу народного представництва. Президент, як вища посадова особа республіки, завжди обирається, за винятком тих випадків, коли цей пост обіймається в результаті державного перевороту. Залежно від виду республіки й особливостей конституційного регулювання можна окреслити **3 системи обрання президента.**

1) Прямі вибори президента застосовуються майже у всіх президентських і напівпрезидентських республіках. За типовий приклад можна навести положення ч. 1 ст. 107 Конституції Польщі: «Президент Республіки обирається нацією шляхом загальних, рівних, безпосередніх виборів таємним голосуванням».

Аналогічні норми існують і в конституціях Австрії, Азербайджану, Болгарії, Португалії, Росії, Бразилії, Франції, Мексиці та ін. У спеціальній літературі витає думка, що обраний шляхом прямих виборів президент отримує свій мандат поза парламентом і тому від нього є незалежним. Більше того, прийшовши до влади безпосередньо за волею виборців, він має можливість не тільки протиставити себе парламенту, а й стати над ним, підпорядкувати його собі.

Зазвичай проводять **за мажоритарною системою абсолютної більшості** (50%+1 голос) у два тури, але в 1) деяких латиноамериканських країнах парламенту надають право обрати одного з двох кандидатів.

2) Непрямі вибори:

★ **Колегією виборщиків.** Застосовуються в США. Оскільки автори Конституції вирішили, що народ не зможе зробити мудрого вибору, президент в цій країні обирається не прямо, а вибірниками, яких обирають з усіх штатів ті, хто має право голосу (ст. II р. 1; попр. XII Конституції). Кожен штат обирає певне число виборщиків відповідно до всієї чисельності його сенаторів і представників, а округ Колумбія (який не має право голосу в Конгресі),

★ **Парламентом.** У парламентських республіках президенти обираються, як правило, шляхом багатоступеневих виборів. Воля виборців при цьому опосередковується в основній загальнонаціональній представницькій установі - **парламенті**. В одних країнах (Греція, Ізраїль, Туреччина, Латвія, Чехія та ін.) при обранні президента в голосуванні беруть участь тільки депутати; Для перемоги в першому турі необхідна кваліфікована більшість голосів в подальших турах вона знижується.

★ **Особливим форумом.** Обрання президента полягає у формуванні особливого спеціального державного органу лише для цього.

У **ФРН** Президент обирається Федеральними зборами, що складаються з членів бундестагу+представників земель, що обираються законодавчими органами суб'єктів федерації. (3 тури).

Індія (члени обох палат парламенту+обрані члени парламентів штатів)

В Італії (унітарна) президента обирає парламент на спільному засіданні (315 сенаторів+630 депутатів)+делегати від областей (58 осіб), що обираються обласними радами.

★ Інші способи. В Єгипті кандидат висувався парламентом (1 особа) затверджувалась референдумі. Х. Мубарак тричі перемагав на референдумах – в 1981 р., 1987 і 1993 роках. При цьому у ході референдуму 1987 р. його кандидатуру підтримали 97 відсотків виборців, які брали участь у референдумі.

Для обрання на посаду президента до кандидата висуваються наступні умови:

- ★ Громадянство (зазвичай за народженням),
- ★ наявність повних громадянських та політичних прав,

- * володіння державною мовою.
- * досягнення певного віку (зазвичай 35 років – Мексика, Португалія, США, але в Нікарагуа – 25, в Греції, ФРН, Болгарії – 40, в КНР, Монголія – 45, в Італії – 50). Іноді встановлюється граничний вік (наприклад в Намбії – не старше 65 років, Туркменістан – 70 років).
- * Строк проживання в країні (Литва – 3 роки, Болгарія, Монголія – 5 років, України – 10 років, США – 14 років, Росія Узбекистан – 10 років, Туркменістан – 15 років).
- * Також іноді висуваються освітні цензи. Турція, Азербайджан – вища освіта, Філіппіни – вміння читати та писати.
- * Релігійні цензи. Афганістан, Пакистан – мусульмани.

3. Особливістю правової природи президента як юридичної форми глави держави є обмежений строк президентських повноважень.

Президент, як правило, обирається на певний строк, який встановлюється Конституцією. Термін повноважень президента зазвичай складає 4–5 років,

- * рідше зустрічається 6-річний (Мексика, Росія) чи
- * 7-річний (Італія, Ірландія),
- * 1 рік у Швейцарії.

У більшості країн світу конституції допускають його переобрання, але не більше ніж на 2 строки. Німеччині, США одна й та сама особа може бути обраною в президенти не більше ніж два строки поспіль.

Проте конституції деяких країн узагалі не регламентують цю позицію, що призводить, як показує конституційно-правова практика, до встановлення позитивного президентства (КНДР, Малаві та ін.).

В переважній більшості випадків **президентами обирались чоловіки**, але останнім часом пост президента займали в тому числі й жінки, наприклад в Ірландії Мері Робінсон (1990-1997), Мері Макеліс (1997-2004); Шрі-Ланка Чандрика Бандаранаїке Кумаратунга (1994-2005); Латвія Вайра Вике-Фрейберга (1999-2007), Швейцарія (2010, 201, 2012), Литва (2009), Індія (2007-2012) на сьогоднішній день жінок-президентів має Бразилія (з 2011 р.), Косово (з 2011 р.) та ін.

Урочистий вступ президента на посаду має назву **інавгурація**, до нього входять також складання присяги.

4. Важливе політичне та юридичне значення мають питання, пов'язані з припиненням повноважень і відповідальності президента республіки. Ці питання належно регулюються в законодавстві зарубіжних країн. Щодо припинення президентського мандата конституційне право встановлює такі правила:

- а) закінчення терміну повноважень;
- б) дострокова відставка за станом здоров'я (Президента Росії Б.М. Єльцина), або в силу інших причин (Президент Італії Дж. Леоне у 1973 р.);
- в) засудження в порядку імпичменту;
- г) усунення від посади на основі результатів референдуму (Австрія, Ісландія);
- д) у разі смерті.

Конституції по-різному визначають порядок заміщення посади президента, що стала достроково вакантною.

У США прямим конституційним “спадкоємцем” президента є віце-президент. Після віце-президента владу Президента успадковують: Спікер Палати представників, тимчасовий голова Сенату, Держсекретар, Міністр фінансів, Міністр оборони, генеральний аторней та інші міністри.

У Мексиці і в деяких інших президентських республіках у таких випадках посаду займає обраний парламентом **тимчасовий президент**. У більшості держав посаду президента заміщує **голова парламенту** (нижньої палати); у Польщі – **голова нижньої**, а за ним і верхньої палати, в Італії, Казахстані, Румунії, Франції та Югославії – **голова верхньої палати** парламенту; в Австрії, Росії, Словаччині – **голова уряду** тощо.

5. У конституційному праві зарубіжних країн чільне місце посідають питання, пов’язані з регулюванням інституту відповідальності президента.

При цьому у більшості держав виходять з “класичної” доктрини, згідно з якою глава держави не несе політичної (парламентської) відповідальності. Президент республіки несе, однак, судову відповідальність, підстави і межі якої встановлюються конституцією або спеціальним законом.

В Італія – за державну зраду чи посягання на конституцію;

США – за зраду, хабарництво чи тяжкі злочини і проступки

ФРН – навмисне порушення закону чи іншого федерального закону

Мексика – зраду батьківщині та інші тяжкі кримінальні злочини.

Форми відповідальності президента:

★ Імпічмент (парламентський суд над президентом) – особлива процедура притягнення до судової відповідальності глави держави та інших вищих посадових осіб. Звичайно, що конституційно-правове регулювання такої процедури має свої особливості.

★ Рішення конституційного суду про зняття з посади (Італія, Угорщина, Болгарія);

★ Референдум (Австрія, Ісландія, Румунія, Азейбарджан)

★ Зміщення з посади парламентом (Словакія)

Особливості конституційного статусу глави держави найбільш повно виявляються у характері та обсязі його повноважень. У різних джерелах наводяться різні варіанти повноважень (компетенції) глави держави, але, виходячи з дидактичних міркувань, доцільно виділити, з нашої точки зору, такі найбільш характерні та специфічні повноваження глави держави.

1. Представницькі. Президент головує на урочистих церемоніях, виступає з офіційними зверненнями до парламенту і з посланнями до нації (подібна практика широко розповсюджена у більшості президентських і напівпрезидентських республік). Винятково велике значення мають представницькі функції глави держави у сфері зовнішніх зносин. Він вважається як особа, що виступає завжди від імені своєї держави в силу свого становища і не потребує ніяких на те повноважень.

2. Установчі. Полягають у формуванні органів держави та призначенні найвищих посадових осіб.

3. Повноваження в галузі державного управління (виконавчої влади).

В тих країнах, де глава держави наділений виконавчою владою, його повноваження в цій галузі є значні.

4. Захист конституційного ладу.

5. Правозахисні. В сфері захисту правого статусу особистості та захисту прав людини і громадянина.

6. Координаційно-арбітражні.

7. Повноваження у сфері законодавчої діяльності глави держави неоднакові в різних групах країн.

У парламентарних монархіях і республіках, як правило, главі держави належить право відкриття і закриття чергових і позачергових сесій, а в ряді країн – право дострокового розпуску парламенту. (Великобританія, Японія).

У республіках і з змішаними формами правління глава держави володіє правом дострокового розпуску парламенту (нижньої палати), скликання надзвичайних сесій, повернення законопроекту для повторного обговорення, передавання його до органу конституційного нагляду, законодавчої ініціативи в конституційній сфері. Н

а практиці і в президентських республіках глава держави зберігає досить значні засоби впливу на парламент.

Тут використовується право вето на законопроекти, прийняті парламентом. Нарешті, в багатьох країнах глава держави користується правом видання власних нормативних актів. Оскільки в деяких з них конституція обмежує сферу застосування парламентського закону, президентський указ усе частіше виступає як акт, який регламентує суспільні відносини на рівних підставах із законом. У такому разі глава держави стає важливим суб'єктом нормотворчої діяльності. Винятково широкі законотворчі повноваження глави держави в країнах із монархічними режимами.

8. Зовнішньополітичні повноваження. В навчальній літературі слушно підкреслюється думка про те, що обсяг зовнішньополітичних повноважень глави держави визначається діючим законодавством, а рівень і ступінь їх реального здійснення залежать від політичної практики, звичаїв і традицій політичного життя, що склалися.

Тут варто звернути увагу на те, що приписи, які характеризують повноваження глави держави у цій сфері, зустрічаються переважно в конституціях, прийнятих після Другої світової війни. При цьому в конституційному праві окреслилися такі основні напрямки здійснення цих повноважень. Це,

по-перше, верховне представництво країни в міжнародних відносинах (форми різні: безпосереднє звертання до глав іноземних держав, особисті контакти, візити і зустрічі з колегами, участь у міжнародних форумах та ін.).

По-друге, призначення керівника відомства закордонних справ і дипломатичних представників країни за кордоном. Крім того, при главі держави акредитуються іноземні дипломатичні представники.

По-третє, в ряді країн главі держави належить право ініціативи, підготовки і проведення переговорів, особистої участі в найбільш важливих із них і підписання міжнародних договорів.

По-четверте, у багатьох країнах до прерогатив глави держави належить право оголошення війни і укладання миру.

9. Повноваження в судовій сфері. За главою держави майже усіх країн світу зберігаються такі повноваження:

- а) призначення на судові або вищі судові посади;
- б) здійснення права помилування;
- в) головування у вищих консультативних установах, які відносяться до суддівського корпусу.

6. Надзвичайні повноваження. У багатьох країнах (США, Франція, Шрі-Ланка, Нігерія та ін.) глава держави наділений правом запровадження надзвичайного стану або використання надзвичайних повноважень. У будь-якому разі це має носити тимчасовий характер.

Отже, як вища посадова особа глава держави посідає провідне місце у системі центральних органів держави.

4. Допоміжні органи при главі держави.

Щоб забезпечити нормальне здійснення функцій глави держави, у кожній країні існує певна структура допоміжних державних органів.

У цій структурі можна виділити три основні групи:

- а) органи, покликані забезпечити персональний статус глави держави;
- б) органи, які координують діяльність інших державних структур;
- в) органи, які представляють главу держави назовні.

А. Допоміжні державні органи, які забезпечують персональний статус глави держави (наприклад, Особистий двір – у монархічних державах, у США – Виконавче управління Президента республіки та ін.). Конституції багатьох країн із монархічною формою правління регулюють право на утримання Двору шляхом закріплення права на цивільний лист (ст. 67 Іспанської, ст. 77 Бельгійської, ст. 22 Марокканської конституцій).

У Великобританії всю діяльність, пов'язану з офіційними функціями королеви, регулюють п'ять королівських департаментів із великим і дуже досвідченим штатом.

До їх складу входить департамент Букінгемського палацу – офіс лорда-чемберлена. До королівського Дому відносяться також особистий секретар королеви, департамент королівського Дому, фінансовий департамент і штат королівських конюшень. Найбільш відповідальну роботу виконують **особистий секретар королеви і лорд-чемберлен.**

Особистий секретар веде підготовку практично всіх її візитів та прийомів державних діячів, знайомить королеву з найважливішими новинами, редагує її промови, готує проекти промов. За свідченням особистого секретаря королеви сера Роберта Феллауза, за день Єлизавета II проглядає не менш сотні

адресованих їй листів. Окрім особистого секретаря, в штаті палацу існують інші посадові особи, які забезпечують персональний статус глави держави.

До їх числа відносяться, наприклад, пажі (особисті служники) і фрейліни (придворні посади). У цілому робота Двору відноситься до церемоніально-представницької діяльності. Штати Двору в Іспанії, Швеції та Японії, звичайно, скромніші. Але і тут є винятки. В Японії, наприклад, тільки охоронців імператора є понад 900 осіб.

При республіканській формі правління глава держави – **президент має також свій допоміжний апарат** (наприклад, у США, такими є Апарат Білого дому – спеціальні помічники президента; у Франції апарат Президента республіки – “дім Президента” – нараховує понад 500 осіб, не з його складу тільки генеральний секретар, який керує всім персоналом Єлисейського палацу (резиденції Президента), і кабінет, який забезпечує повсякденне обслуговування Президента, включаючи необхідні контакти, можуть претендувати на вказану роль). Щодо парламентарних республік, то в них апарат глави держави молочисельний.

Б. Координуючі допоміжні державні органи. До них відносяться **адміністрації глав держав.**

У монархічних державах цю функцію виконують органи, які мають статус міністерства Двору (в Японії – управління міністерського Двору, що діє при канцелярії прем’єр-міністра; у Великобританії подібні функції покладаються на деякі департаменти королівського Двору, роботою яких керує лорд-чемберлен;

у деяких державах Близького і середнього Сходу подібні органи іменуються Диванами й утворюються при урядах, оскільки монархи тут очолюють виконавчу владу. Зокрема, **Диван Ради Міністрів Саудівської Аравії** складається з: Генерального Секретаріату, Лічильної палати, Технічних експертів та Суду у справах боротьби із зловживанням владою). В ФРН для забезпечення функцій Федерального президента щодо взаємодії з іншими органами заснована Канцелярія. Її роботою керує начальник Канцелярії у ранзі статс-секретаря.

Підкреслимо, що існуючі в зарубіжних країнах адміністрації при главах держав, як правило, не займаються питаннями безпосереднього, оперативного управління. Персонал указаних органів являє собою т. зв. політичне чиновництво, яке особисто пов’язане з главою держави залишає свої державні посади з його відставкою.

В. Допоміжні державні органи, які представляють главу держави зовні, – це прес-секретарі, керівники апарату по роботі з засобами масової інформації, тобто ті співробітники, які створюють і підтримують імідж глави держави: вони зустрічаються з представниками засобів масової інформації на прес-конференціях, проводять їх, контролюють і координують інформацію, яка виходить від оточення глави держави, і ту, що надходить до нього.

Певний інтерес викликає питання про платню глав держав – президентів. На думку експертів Всесвітнього економічного форуму, розмір платні політиків різних держав визначається не станом економіки, а загальною

культурою, звичаями, традиціями. Так, наприклад, річний посадовий оклад президента Чехії – був еквівалентним 17, 5 тис.дол, Польщі - 28 тис.дол, США – 200 тис.дол). Водночас Президент США, крім платні, додатково отримує 50 тис. дол. на покриття поточних витрат за посадою. Йому встановлена сума транспортних витрат у розмірі 100 тис. дол. у рік. Щорічно 20 тис. дол. виділяються йому на представницькі витрати.

Контрольні питання та завдання

1. Як співвідносяться за різних форм правління глава держави та глава виконавчої влади?
2. Які функції та повноваження є специфічними для глави держави? Складіть порівняльну таблицю компетенції монарха та президента.

Компетенція	Монарх	Президент
У сфері нормотворчої діяльності	1. – 2. –	1. – 2. –

3. У чому полягає схожість та відмінність статусів монарха та президента за парламентарних форм правління?
4. Місце та роль глави держави в теорії розподілу влади.
5. Спробуйте самостійно на підставі отриманих знань визначити та навести приклад до кожної з восьми форм існування інституту глави держави.
6. Які види відповідальності має глава держави? Чи є відмінності у підставах та видах відповідальності монарха та президента?
7. Проаналізуйте, яким чином та за яких підстав в зарубіжних країнах відбувається процедура імпичменту (підстави процедури імпичменту. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці.

№	Країна	Процедура імпичменту (основні стадії)	Суб'єкти	Підстави

ТЕМА №7 УРЯДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

План

1. Місце уряду в системі вищих органів влади. Поняття, склад та призначення уряду.
2. Порядок формування та види урядів.
3. Компетенція урядів, урядова правотворчість, регламентарні акти. Делеговане законодавство: суть, види, засоби контролю.

4. Структура та організація урядів. Глава уряду: правове положення, призначення, роль. Міністерства та відомства. Урядові комітети та інші допоміжні органи. Консультативні органи при центральних відомствах.
5. Конституційно-правова, політична, кримінальна, цивільно-правова, дисциплінарна відповідальність урядів зарубіжних країн.

1. Місце уряду в системі вищих органів влади. Поняття, склад та призначення уряду.

Закономірністю суспільно-політичного і державно-правового розвитку країн світу є концентрація найголовніших повноважень у органів виконавчої влади. Це явище є загальноновизнаним, і більшість вчених трактує його як об'єктивний результат еволюції сучасної державності. Іноді вони навіть пропонують відмовитись від самого терміну «виконавча влада» як такого, що не відповідає реальному змісту діяльності цих органів, також вважають за доцільне характеризувати їх як Такі, що здійснюють загальне керівництво державними справами. Посилання на зміну функцій органів виконавчої влади є вихідним для різноманітних концепцій технократичного характеру, автори яких розглядають ці органи як суто технічне знаряддя суспільного або державного управління.

Виконавча влада – це широка сукупність державних органів та установ, що здійснюють владно-політичні і владно-адміністративні функції.

Це своєрідна система, яка ототожнюється з поняттям виконавчої влади, кількісно в цій системі домінують різного роду органи, що діють у сфері вузько визначеного державного управління. Для їх позначення, як правило, використовують узагальнюючий термін «адміністративний апарат» або «апарат державного управління». Відповідні державні установи займаються адміністративною (управлінською) діяльністю, однак за своєю природою вони не є органами, що здійснюють політичні (урядові) функції. Водночас необхідно підкреслити, що адміністративний апарат іноді розглядається як складова частина уряду. У будь-якому випадку між ними існує тісний взаємозв'язок, вони являють собою органічну єдність.

Своєрідною верхівкою системи виконавчої влади є уряд – один з вищих органів держави. Компетенція його лише умовно може бути зведена до виконання законів, здійснення завдань у сфері управління. Йому належить виконавча політична влада, яка за своєю суттю є чи не найважливішою в державі.

На сьогоднішній вчені день виділяють чотири **форми органів виконавчої влади**:

- 1) в країнах із впливом англосаксонської системи права (Великобританія, Індія тощо) розрізняють **уряд і кабінет**.
- 2) В країнах континентального права (Франція, франкомовні країни Африки) розрізняють **раду міністрів і раду кабінету**
- 3) В країнах тоталітарного соціалізму, в постсоціалістичних державах середині уряду створюється **президіям чи бюро уряду**.

4) В деяких випадках у складі уряду створюються **міжвідомчі комітети чи комісії, що об'єднують групи споріднених міністерств.**

У президентських республіках виконавчу владу **очолює президент**, який сприймається як її уособлення і безпосередній носій. В США Взагалі не виділяють поняття уряду, а використовують для відповідних цілей терміни «виконавча влада» або «президентська адміністрація».

Інша картина спостерігається в країнах з **парламентарними формами** правління, а також у багатьох республіках зі змішаною формою правління, **Де глава держави не може бути включений до системи виконавчої влади.** Він насамперед наділений повноваженнями, природа яких впливає саме з статусу глави держави. З іншого боку, компетенція такого глави держави включає і певні повноваження у сфері виконавчої влади, хоча більшість із них він може реалізувати через уряд або з його санкції.

Що ж стосується ряду країн із змішаною республіканською формою правління, зокрема Росії і Франції, то тут положення глави держави відносно системи виконавчої влади має значні особливості. Взаємовідносини між президентом, урядом і його главою в цих країнах прийнято визначати як дуалізм виконавчої влади.

Уряд та його апарат є найважливішою складовою та центральною ланкою усього державного механізму.

Уряд – це колегіальний виконавчої влади загальної компетенції, що здійснює управління всією країною. На відміну від органів законодавчої влади воно не створює закони, а виконує їх. Виконавча влада відрізняється від законодавчої тим, що її органи, передусім уряд, забезпечують повсякденну життєдіяльність суспільства, їх діяльність пов'язана із щоденним задоволенням матеріальних і духовних потреб людей.

Поняття уряд вчені пропонують розглядати у широкому та вузькому аспектах.

У **широкому аспекті** під **урядом розуміється** сукупність органів виконавчої влад, які здійснюють свою діяльність відповідно до визначених конституціями та законами держави повноважень з метою забезпечення сталого соціально-політичного та соціально-економічного розвитку держави, додержання прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин.

У **вузькому аспекті уряд має розумітися** як **діючий на підставі конституційних положень вищий загальнодержавний колегіальний орган, який здійснює управління виконавчою та розпорядчою діяльністю в державі з метою реалізації внутрішньої та зовнішньої політики і додержання конституційних прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин.**

Виконавча влада є найсильнішою у будь-якій державі з огляду на наявність у її розпорядженні матеріальних, фінансових, інформаційних і силових ресурсів. Роль уряду та інших органів виконавчої влади в державі значною мірою залежить від форми державного правління, форми державного (політико-територіального) устрою, розкладу партійно-політичних сил у суспільстві і передусім у парламенті, взаємовідносини уряду з іншими вищими

органами державної влади і нерідко суттєво відрізняється від конституційних приписів.

Конституції і законодавство встановлюють **різноманітні назви урядів** – власне уряд, кабінет, кабінет міністрів, рада міністрів, державна рада тощо.

Але для позначення відповідного колегіального органу як загального явища доцільно користуватися терміном «уряд». Організація урядів характеризується суттєвими відмінностями, зумовленими національними особливостями державно-правового розвитку різних країн.

В президентських республіках (США, Бразилія, Мексика) та дуалістичних монархіях уряду як колегіального органу не існує, чи виконавча влада безпосередньо належить главі держави, за дорученням якого адміністрація як дорадчий орган здійснює управління країною.

Уряд відіграє важливу роль у розробленні та формулюванні основних цілей політики держави, визначенні шляхів і засобів їх досягнення та здійснення.

2. Порядок формування та види урядів

Переходячи до питання про формування урядів, слід зазначити, що спосіб формування залежить від форми правління і **може бути**:

- * парламентським і
- * позапарламентським.

Парламентська модель передбачає утворення уряду на базі підсумків парламентських виборів (у двопалатному парламенті виборів до нижньої палати).

Це є характерним для парламентарних республік і монархій та багатьох змішаних республік. Після кожних виборів уряд формується спочатку, навіть якщо у влади збереглась та сама партія, але вибори нового президента не тягнуть створення нового уряду. Хоча в деяких країнах глава держави призначає главу уряду, але відносно якого є підстави вважати, що він і очолюваний ним уряд будуть користуватись довірою більшості парламенту чи його нижньої палати.

Довгий час загальноприйнятою була процедура формування уряду, що історично склалася у **Великобританії**, а потім поширилась у багатьох інших країнах. У відповідності до цієї процедури глава держави призначає прем'єр-міністра і за пропозицією останнього — інших членів уряду. Парламент при цьому участі у відповідній процедурі не бере. Вважається, що уряд має підтримку нижньої палати доти, доки вона не проголосує проти його пропозиції з принципово важливого питання або прямо не висловить йому недовіру. І хоча теоретично прем'єр-міністр і очолюваний ним уряд можуть існувати і діяти проти волі палати, практично ж їх дії будуть швидко паралізовані через парламентську обструкцію.

Інвеститура уряду – процедура у відповідності до якої глава уряду після його призначення повинен у встановлений основним законом строк представити парламенту (нижній палаті) склад уряду і урядову програму з тим,

щоб отримати довіру. Відповідне рішення парламенту приймається абсолютною більшістю голосів.

У Бельгії та Італії довіру уряду має висловити кожна з палат парламенту, а в Румунії рішення про довіру приймається на спільному засіданні палат більшістю голосів від складу кожної з них.

В Угорщині главу уряду обирає парламент за пропозицією президента. Водночас це означає прийняття парламентом урядової програми. Члени уряду призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра.

Позапарламентська модель формування центральної виконавчої влади є характерною для президентських республік і дуалістичних монархій, а також деяких змішаних республік. У змішаних республіках розрізняють:

* **формально позапарламентську** модель, яка насправді є парламентською, оскільки потребує довіри парламенту (нижньої палати) (Франція), та

* **реально позапарламентську**, за якої центральна виконавча влада довіри парламенту не потребує і формується незалежно від нього.

У президентських республіках застосовується позапарламентський спосіб формування уряду. Як зазначалось, суттєвою рисою організації виконавчої влади тут є те, що повноваження глави держави і глави кабінету суміщені і знаходяться в руках президента, а посада прем'єр-міністра відсутня. Парламент не приймає безпосередньої участі у процесі формування кабінету або його роль у цьому плані обмежена. Прикладом можуть служити США, де члени кабінету призначаються президентом за «порадою і згодою» (тобто схвалення відповідних кандидатур) верхньої палати – сенату. Конституційна процедура «поради і згоди» використовується і при призначенні на інші посади у системі виконавчої влади.

Особливу увагу слід приділити видам урядів (з партійної точки зору). Сучасні науковці пропонують виділяти наступні види урядів:

- * **однопартійний уряд**,
- * **коаліційний уряд**,
- * **службовий уряд**,
- * **уряд меншості**,
- * **уряд національної єдності**,
- * **безпартійний уряд**,
- * **тимчасовий уряд**.

Однопартійний уряд існує в тих парламентарних державах де будь-яка партія має абсолютну більшість в однопалатному парламенті чи його нижній палаті (Великобританія, Канада, Австралія тощо).

Коаліційний уряд формується у випадку якщо у парламентарній монархії чи парламентарній республіці в парламенті немає більшості від будь-якої партії тоді на підставі угоди між лідерами кількох партій формується коаліційний уряд (Італія, Нідерланди, Данія, Фінляндія).

Уряд національної єдності формується у кризові моменти, особливо в умовах війни, шляхом формування коаліційного уряду особливого роду – з

широким представництвом різних партій, що приймають на себе відповідальність за управління державою. (Ізраїль 1984 р., Палестина 2012 р.)

Уряд парламентської меншості формується у тому випадку коли в парламенті є одна-дві великі партії, що не мають, проте, ні окремо ні спільно більшості у ньому, а також представники багатьох дрібних партій.

Службовий (діловий, чиновницький) уряд створюється Якщо в парламентарній республіці чи парламентарній монархії не вдається сформувати уряд на коаліційній основі, зі спеціалістів. Вони можуть бути безпартійними, можуть належати до партій, але в їх діяльності не повинна враховуватись партійна приналежність. Такий уряд зазвичай має тимчасовий характер і існує до нових виборів до парламенту, коли можна може бути сформувати уряд на партійній основі.

Безпартійний уряд існує завжди в країнах, де усі політичні партії заборонені чи політичний розвиток ще не призвів до створення партій. На сьогоднішній день безпартійні уряди, що складаються переважно з родичів монарха, діють в Саудівській Аравії, Бутані, Бахрейні, Катарі, Кувейті, ОАЕ.

Тимчасовий уряд формується в результаті воєнних та революційних переворотів нерідко створюється Він утворюється позапарламентським способом і не на підставі конституційних норм. Тимчасовий уряд може бути як партійним так і безпартійним.

3. Компетенція урядів, урядова правотворчість, регламентарні акти.

Делеговане законодавство: суть, види, засоби контролю.

Становище уряду, де має місце верховенство в системі державних органів, знаходить своє відображення в його повноваженнях. Для багатьох зарубіжних країн характерним є розрив між юридичним і фактичним статусом уряду. У більшості конституцій цих країн положення, що стосуються предметної компетенції уряду, відсутні або сформульовані досить поверхово. Законодавець керується принципом поділу влади і вважає, що межі між законодавчою, виконавчою і судовою владою абсолютно очевидні. Конституції багатьох держав (парламентських) усі виконавчі повноваження доручають не уряду, а главі держави, що не відповідає дійсності.

При цьому уряд інколи наділяється суто дорадчими функціями при главі держави. Наприклад, конституції Данії і Норвегії, засновані на принципі поділу влади, надали широкі права у сфері управління королівській владі. У них прямо зазначено, що виконавча влада належить королю (§ 3 Конституції Данії 1953 р. і § 3 Конституції Норвегії 1914 р.). Виходячи з цього король вважається джерелом повноважень для всіх органів виконавчої влади. Взагалі це право монарха суцільно номінальне і не може бути розтлумачене як дискреційне повноваження корони, тому що вибір визначається результатами парламентських виборів.

Не відповідають реальному стану речей і ті положення Конституції Франції 1958 р., які визначають компетенцію уряду: «Уряд визначає і здійснює політику нації. У його розпорядженні знаходяться адміністративні органи і

Збройні Сили» (ст. 20). Проте загальновідомо, що реально влада зосереджена у руках глави держави.

У деяких конституціях містяться статті, що визначають компетенцію уряду, але тільки у загальних рисах. У федеративних державах (крім Швейцарії), як правило, розмежовується компетенція між союзом і суб'єктами федерації.

У зарубіжних країнах найважливіші функції уряду такі:

- * **виконання законів.** За теорією поділу влади виконавча влада належить уряду. Він мусить турбуватися про точне і неухильне дотримання законів, що приймаються;
- * **управління державним апаратом.** Уряд здійснює добір і розстановку кадрів державних працівників, спрямовує і контролює їх діяльність. Ця функція здійснюється через міністерства, відомства, департаменти тощо. Уряд виступає як керівний центр щодо різних ланок державного апарату в цілому;
- * **нормоустановча діяльність. Повноваження в галузі законодавства.** Умовно ці повноваження можна поділити на дві групи:

перша – це участь у законодавчому процесі;

друга – його власне правотворча діяльність. Участь уряду в законодавчому процесі здійснюються у двох напрямках.

По-перше, уряд є головним джерелом законодавчої ініціативи. Так, парламентська статистика західноєвропейських країн підтверджує, що понад 90 % законопроектів, які вносяться парламентом і стають законами вносяться урядом. З цією метою у США адміністрація використовує для цього Програму законодавчої діяльності, яка викладається Президентом у Посланні про становище країни.

По-друге, уряд здійснює вирішальний вплив на законодавчий процес. Для цього в президентських республіках уряд використовує право відкладального вето і безпосередні контакти з парламентаріями. Водночас у країнах із парламентарною формою правління партійні фракції є головним засобом, за допомогою якого уряд контролює законодавчий процес.

Нормовстановлюючу діяльність уряду можна також поділити на дві сфери:

1) **власне регламентована влада**, коли видаються різні нормативні акти на основі та на виконання парламентських законів; Називають підзаконними або **«регламентарними актами»** – це акти, які використовуються для застосування закону, або акти регіонального і місцевого самоврядування, які приймалися в межах їхньої компетенції і не мають статусу закону (наприклад, акти регіональної ради у Франції чи акти парламенту Кримської автономії).

До підзаконних (регламентарних) актів можна віднести деякі рішення парламенту країни, які зокрема можуть прийматися у формі постанови, резолюції, декларації тощо.

2) **делеговане законодавство**, коли уряд видає нормативні акти за уповноваженням парламенту. В даний час досить розповсюджене явище у багатьох країнах, зокрема, у Великобританії, Франції, США.

Рішення, що приймає уряд чи від його імені глава виконавчої влади чи комітет кабінету можуть значно різнитись за юридичною природою. Отже, уряд видає підзаконні акти – нормативні та ненормативні (укази, ордонанси, декрети, розпорядження тощо). В ієрархії вони займають нижче місце порівняно з актами глави держави. Проте, найбільш значні рішення, що породжують відповідні правові наслідки і юридичну відповідальність за їх невиконання, видаються у формі правових нормативних актів. Подібні акти виконавчої влади можуть мати різні найменування в різних країнах.

- ★ В США – це **виконавчі накази президента**, у
- ★ Великобританії – **накази королеви** у раді, у
- ★ Франції – **ордонанси і декрети** тощо. Усі вони мають узагальнену назву **«регламентарні акти»** уряду, що підкреслює той факт, що ними регламентуються і врегульовуються найважливіші сфери суспільних відносин, організації та здійснення державного управління.

У Франції уряд може звернутись до парламенту з проханням дати йому дозвіл шляхом прийняття спеціальних актів – **ордонансів** – здійснити заходи, що віднесені до сфери законодавчої влади. Ордонанси приймаються в уряді після одержання ним висновку державної ради. На практиці вони підписуються президентом, що підтверджує сполученість останнього з урядовою діяльністю. Строк дії ордонансів встановлюється законами, що санкціонують їх прийняття. Ордонанси можуть змінювати законодавство. Протягом строку делегування парламент, по суті, не контролює ці акти і не може їх змінювати. Ордонанси набувають чинності після їх офіційного опублікування.

- ★ У Португалії урядові акти делегованого характеру звуться **декретами-законами**. В конституції встановлено, що делегування законодавчих функцій уряду може мати місце тільки один раз. Водночас припускається поетапне використання делегованих повноважень. Декрети-закони втрачають силу разом із відставкою уряду, що їх видав, а також по закінченню легіслатури парламенту або після його дострокового розпуску. Як і законодавчі акти, декрети-закони промульгуються президентом. В конституції також визначений різний порядок затвердження декретів-законів, прийнятих під час роботи парламенту та у період парламентських канікул або перерв між сесіями.

Як вже зазначалось у відповідності до «класичної конституційної доктрини, акти виконавчої влади кваліфікуються як підзаконні, що приймаються на підставі закону і задля виконання закону. Сучасні доктрина і практика дедалі відходять від цієї концепції. В результаті врегулювання суспільних відносин актами виконавчої влади стає в деяких країнах загальною нормою, а застосування закону – виключенням. Оскільки уряди активно втручаються в діяльність органів законодавчої влади і мають, здебільшого широкі можливості спрямовувати і контролювати законодавчий процес. Водночас вони й самі займаються правотворчістю.

В англо-саксонських і континентальних системах права прийнято різні підходи до урядової правотворчості. Зокрема, по-різному сприймається поняття так званого делегованого законодавства. На континенті Європи до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Саме ж парламентське делегування нерідко здійснюється на основі конституційних положень, хоча досить поширеною є фактична передача законодавчих повноважень уряду.

Слід також звернути увагу на те, що акти виконавчої влади мають загальнообов'язковий характер, вони діють на території країни і утворюють досить важливу частину національного права.

* **підготовка, внесення і виконання бюджету**. Складання прибуткової і видаткової частин бюджету здійснюють різні ланки виконавчої влади. Законопроект вноситься урядом для затвердження парламентом. Внесення поправок, доповнень і змін у проект бюджету можливе лише за згодою уряду. Незатвердження бюджету протягом визначеного терміну дає йому змогу ввести у дію власний законопроект, навіть якщо він не отримав схвалення парламенту. Право контролювати виконання бюджету, яке належить парламенту, в реальній дійсності має оманний характер;

* **здійснення зовнішньої політики**. Уряд керує здійсненням зовнішньої політики держави. Питання зовнішньої політики по сідає важливе місце у повсякденній діяльності уряду.

а) визначення загальних цілей, шляхів і засобів реалізації зовнішньої політики, а також давання вказівок і директив дипломатичному апарату на проведення міжнародних переговорів;

б) частина у ратифікаційному процесі (укладення договорів, участь у переговорах);

в) формує дипломатичний і консульський апарат з призначенням дипломатичних представників;

г) участь у вирішенні питань війни і миру.

д) керівництво розвідувальними органами

* **надзвичайні повноваження**. Умови здійснення урядом надзвичайних повноважень досить чітко викладені у конституціях або містяться у спеціальних законах про надзвичайний стан. Підставою для введення надзвичайного стану є загроза зовнішній безпеці, внутрішні заворушення тощо. Внаслідок введення над звичайного (осадного) стану припиняється дія прав, свобод та їх гарантій, виникає юридично оформлена відмова від законності;

* **до відання уряду належить** вирішення загальних питань і керівництво державною політикою у сфері:

1) культури, освіти, науки й техніки, соціальних справ, охорони здоров'я.

2) контролює діяльність засобів масової інформації;

3) призначає на виші цивільні та військові посади, вирішує питання нагородження, присвоєння почесних звань і вжиття інших заохочувальних заходів; здійснює загальне керівництво Збройними Силами країни;

4) у деяких країнах, наприклад в Японії, уряд має право помилування та

амністії.

Аналізуючи загальне становище уряду в зарубіжних країнах, слід підкреслити підвищення ролі уряду і його глави в системі вищих органів влади держави, ускладнення внутрішньоурядової структури і зниження ролі колегіальності у виробленні і прийнятті рішень. Найважливіші рішення приймаються главами урядів або готуються у комісіях і комітетах, а потім подаються уряду.

4. Структура та організація урядів. Глава уряду: правове положення, призначення, роль. Міністерства та відомства. Урядові комітети та інші допоміжні органи. Консультативні органи при центральних відомствах.

Наступне питання стосується структури та організації урядів. Міністерства і відомства є галузевими органами виконавчої влади, що мають спеціальну компетенцію в окремих сферах державного управління. В різних країнах існують різні за профілем міністерства (іноді це навіть міністерства у справах племінних вождів та звичаїв), але зазвичай, це міністерство оборони, закордонних справ, праці, фінансів, сільського господарства, охорони здоров'я, освіти тощо.

При підготовці до цього питання слід особливу увагу приділити статусу глави уряду. Цей інститут окремо можна розглядати тільки за парламентарної та змішаної формах правління, адже в президентських республіках такий інститут зазвичай відсутній (його функції виконує глава держави). Варто зазначити, що склад уряду визначається його главою, а участь парламенту і глави держави в цьому процесі багато в чому має формальний характер. Вибір же прем'єр-міністра зумовлений не тільки його особистими уподобаннями, а й, насамперед, загальними політичними чинниками: розстановкою сил у парламенті і в партії, яку він репрезентує тощо.

Досить суттєвими є і питання, пов'язані з організацією самого уряду як колегіального органу. І хоча деякі з них мають конституційне значення, проте у переважній більшості випадків в Основних законах про них нічого не сказано. Насамперед, докладно зупинимось на використанні термінів, які застосовуються в різних країнах для позначення членів уряду.

Назва глави уряду є різноманітними, проте в більшості країн він має назву **«прем'єр-міністр»**, тобто перший міністр (фр. *premier* – перший) (Великобританія, Франція, Японія, Канада, Україна, Бельгія, Данія, Швеція, Вірменія та ін.). В Китаї – **Прем'єр Державної Ради**, в Кореї – **Прем'єр Адміністративної Ради**, в Італії – **Голова ради міністрів**, Іспанія, Чехія – **голова уряду**. В Болгарії – **Міністр-голова**, в німецьких землях – **міністром-президентом**. В Німеччині та Австрії **Федеральний канцлер**.

Прем'єр-міністр не тільки визначає склад уряду, а й вирішує питання його внутрішньої структури і організації. Звичайним є те, що одна особа займає посаду прем'єр-міністра і одну або більше міністерських посад. Прем'єр-міністр не тільки керує засіданнями урядової колегії, а й в багатьох випадках практично підміняє її.

Лише в конституціях Литви, Македонії, Словаччини і Чехії мова йде про колегіальний характер роботи уряду і про прийняття його рішень абсолютною більшістю.

Розходження позицій з важливих питань між главою уряду і його окремими членами майже завжди завершуються не на користь останніх: якщо глава уряду вимагатиме відставки конкретного міністра, то це, по суті, вважається його правом. Під загальним керівництвом глави уряду нерідко працює державна служба, і він контролює комплектування її верхівки.

В ряді країн глава уряду утворює постійні наради наближених міністрів, що очолюють найбільш впливові відомства. У Великобританії вони отримали назву «внутрішнього кабінету». У Франції при Прем'єр-міністри утворюється цивільний та воєнний кабінети.

Склад уряду.

В одних країнах державні міністри очолюють найбільш важливі департаменти і в силу цього координують діяльність деяких суміжних міністерств (Португалія, Франція). Даний ранг тут вважається більш високим, ніж просто ранг міністра. В інших же країнах (Великобританія, Індія) він, навпаки, вважається більш низьким, оскільки державні міністри в них є тільки заступниками голів великих міністерств. У Японії ж державними називаються взагалі усі члени уряду. В Норвегії Державний міністр очолює уряд.

До складу уряду поряд з його головою входять:

- * державні міністри,
- * міністри,
- * міністри без портфеля,
- * статс-секретарі, а також
- * молодші міністри і
- * парламентські секретарі.

В деяких країнах, наприклад Великобританії зберігаються середньовічні найменування членів уряду:

- * канцлер казначейства (міністр фінансів)
- * лорд-канцлер (глава судової влади, голова палати лордів)
- * лорд – голова ради,
- * лорд – охоронець печатки;

Міністри (фр. *ministre*, лат. *minister* – слуга) – це родова назва керівників найбільш важливих органів державного управління, які входять до складу уряду (закордонних справ, торгівлі, освіти тощо). Вони завжди є членами уряду.

Міністри без портфеля - це посадові особи, члени уряду, які не керують міністерствами, але виконують окремі доручення голови уряду і які мають право вирішального голосу на засіданнях уряду. Деякі з них включаються до складу уряду з урахуванням їхньої важливої ролі у правлячій партії. У даний час вони існують у багатьох країнах, зокрема в Росії.

Парламентські секретарі (іноді їх іменують молодшими міністрами) функціонують в основному в окремих країнах англосаксонського права із парламентською формою правління (наприклад, Великобританія). Головним

їхнім завданням є надання допомоги міністрам, главам департаментів у здійсненні їх парламентських обов'язків. Цікаво, що у Великобританії діють усі ці чотири категорії міністрів. Нарешті, в деяких країнах поряд з міністром для керівництва департаментом призначається статс-секретар, який виконує або функції заступника міністра, або відає певною ділянкою роботи всередині даного відомства.

В урядах деяких країн передбачається посади заступників голови уряду. Так, Основний закон ФРН (п. 1 ст. 69) містить норму: "федеральний канцлер призначає одного із федеральних міністрів своїм заступником".

У деяких же латиноамериканських країнах подібна регламентація суперечить офіційній доктрині, яка стверджує, що "ніяка конституційна перешкода не повинна стримувати зростання обсягу і форм реалізації урядової діяльності". Водночас в окремих країнах кількісний склад уряду встановлюється в конституціях.

Так, до складу уряду Норвегії повинні входити прем'єр-міністр і не менш 7 міністрів; Фінляндії – не більше 18 осіб; в Ірландії – від 7 до 15; в Конго – від 10 до 19 міністрів; у Папуа-Новій Гвінеї – від 6 до 1/4 складу парламенту (28) та ін.

Внутрішня структура урядів різноманітна, проте її можна звести до двох основних систем:

- * континентальної та
- * англосаксонської.

Континентальна система характеризується тим, що до складу уряду входять усі керівники центральних відомств із загальнонаціональною територіальною юрисдикцією (Італія, Франція, Росія, США та ін.), подібний порядок організації уряду призводить до збільшення його чисельності.

Тому в багатьох країнах утворюється більш вузький орган (бюро, президія, рада), який складається з державних діячів, які очолюють найважливіші відомства.

До континентальної системи відноситься Кабінет США.

Сьогодні він складається із 14 міністрів: державний секретар, міністр фінансів, міністр оборони, генеральний атторней (керівник міністерства юстиції), міністр внутрішніх справ, міністр сільського господарства, міністр праці, міністр торгівлі, міністр освіти, міністр охорони здоров'я та соціального забезпечення, міністр житлового будівництва і міського розвитку, міністр транспорту, міністр енергетики, міністр у справах ветеранів. Членами кабінету є також директор Адміністративно-бюджетного управління, директор Федерального агентства з надзвичайних ситуацій, представник США на торгових переговорах, постійний представник США при ООН. Природно, що членами Кабінету є Президент і віце-президент – усього 20 осіб.

Англосаксонська система (Австралія, Великобританія, Канада, Індія, Нова Зеландія та ін.) урядової структури відрізняється двома суттєвими особливостями:

по-перше, реально існуючий виконавчий орган державної влади конституцією не передбачений (кабінет існує на основі конституційної угоди).

До цього часу конституційна догма висуває на перший план: у Великобританії, Канаді – "таємну раду", а в Австралії та Новій Зеландії – "виконавчу раду".

по-друге, до складу уряду у власному розумінні цього слова, тобто кабінету, входять не всі керівники центральних виконавчих відомств, а тільки найважливіших з них. Отже, при англосаксонській системі поняття "уряд" і "кабінет" не збігаються, про що вже йшлося вище.

На сучасному етапі спостерігається тенденція до звуження складу уряду – чисельний склад коливається від 6 до 20.

Звичайно ж, центральною політичною фігурою, яка володіє величезними повноваженнями, є голова уряду (прем'єр-міністр). Нерідко він поєднує в своїх руках функції лідера партії та керівника найбільш могутнього органу державної влади.

Функціонування уряду як колегіального органу при вирішенні політичних проблем і питань управлінського характеру багато в чому залежить від форми правління і політичного режиму, розстановки політичних сил, традицій та звичаїв, які склалися в тій чи іншій державі. У президентських республіках, а також в абсолютних і дуалістичних монархіях засідання уряду проводяться на власний розсуд носія виконавчої влади, без будь-якої суворо певної періодичності.

Основною формою роботи кабінету залишається не стільки колективне обговорення тих чи інших питань, скільки їх вирішення главою держави одноособово або спільно з тими чи іншими міністрами, радниками, фахівцями. Однак при розгляді питань, які зачіпають інтереси багатьох відомств, наприклад, бюджетних, проводяться наради зацікавлених керівників (нерідко під головуванням глави держави), в ході яких відпрацьовується проект рішення. Зокрема, у США в таких нарадах беруть участь не тільки члени кабінету, але й керівники виконавчого управління президента, провідні чини апарату співробітників Білого дому. Остаточне рішення завжди приймає президент.

У змішаних і парламентарних республіках, а також парламентарних монархіях основною формою функціонування уряду (кабінету) є проведення його чергових засідань. У парламентарних державах такі засідання проводяться звичайно в період парламентської сесії один (Великобританія, Індія, Іспанія, Нідерланди), два (Ірландія, Японія) або навіть три (Норвегія) рази на тиждень. В окремих країнах розрізняються різновиди засідань кабінету. В Швеції, наприклад, основним є т.зв. **"загальне засідання"**, що проводиться не рідше одного разу на тиждень під час парламентської сесії. На ньому обговорюються найбільш важливі політичні питання. Другим різновидом засідань кабінету є т.зв. **"засідання за обідом"**. Як правило, члени уряду обідають разом в їдальні урядового приміщення, де крім них, не буває відвідувачів. Багато рішень приймаються під час цих неофіційних обідів, після брифінгу, проведеного тим чи іншим міністром. Існує третій, ще менш формальний, спосіб прийняття рішень – два або три міністри обговорюють питання між собою і приходять до згоди, щоб не забирати час у решти членів кабінету.

Поряд із міністерствами існують також **відомства** (комітети, управління, департаменти, секретаріати.). Номенклатура відомств є різноманітною і залежить від національних традицій слово застосування.

Відомства можуть бути:

- 1) урядовими (коли їх керівники входять до складу уряду) та
- 2) неурядовими (коли керівники яких до складу уряду не входять).

Серед неурядових можуть бути відомства, що не знаходяться у підпорядкуванні жодного органу в тому числі і уряду.

Неурядові відомства називають комісії, комітети, ради, агентства, бюро тощо. Вони можуть підпорядковуватись урядовим відомствам, а можуть знаходитись в прямому підпорядкуванні уряду чи його глави.

Для керівників відомств, особливо урядових зазвичай встановлюються **привілеї та імунітети**. Так в країнах з парламентською формою правління члени уряду повинні бути парламентаріями чи депутатами нижньої палати (Великобританія, Індія, Німеччина), а за дуалістичної форми правління та за змішаних формах правління характерною є несумісність членства в уряді з парламентським мандатом (Болгарія, Австрія, Франція, США).

До органів галузевого врядування додаються так звані «матеріальні додатки» держави – армія, поліція, в'язниці.

Армія комплектується чи на основі загального військового обов'язку (для чоловіків, що досягли певного віку, хоча в Ізраїлі і на жінок (Франція до 1996 р. Бразилія, Німеччина тощо.) чи на основі волонтерської системи (в США за контрактом на певний термін не менше 3-х років).

Поліція – це напіввійськові формування, що створені на основі жорсткої дисципліни і озброєні спільною зброєю. Головне її завдання – підтримання громадського порядку, боротьба зі злочинністю. Існують різні види поліції – кримінальна, дорожня, санітарна тощо. Розрізняють також державну та муніципальну поліцію.

В'язниці – державні заклади з певним режимом, покликані виконувати завдання покарання злочинців, ізоляції їх від суспільства. В ряді країн на них покладається завдання перевиховувати злочинців.

5. Конституційно-правова, політична, кримінальна, цивільно-правова, дисциплінарна відповідальність урядів зарубіжних країн.

Окремо слід розглядати питання про відповідальність уряду та його членів і залежить вона від того чи здійснені ними правопорушення при виконанні службових обов'язків чи у якості приватних осіб. В останньому випадку в деяких країнах вони відповідають на тих самих умовах як і звичайні громадяни, але в деяких країнах передбачений міністерський імунітет: міністр передається до суду за постановою парламенту, і засуджує його особливий суд.

Необхідно також розрізнати відповідальність уряду:

- 1) політичну;
- 2) кримінальну;
- 3) цивільну;

4) дисциплінарну.

Політична відповідальність уряду настає здійснюваний ним політичний курс та управлінську діяльність.

Існує кілька видів політичної відповідальності:

1) перед парламентом (застосовується шляхом висловлення парламентом вотуму недовіри чи резолюції осуду уряду). У відповідності до класичної конституційної доктрини, міністри несуть:

- * колективну (солідарну) відповідальність за політику і рішення уряду та індивідуальну та
- * індивідуальну відповідальність – за справи очолюваного ним департаменту перед парламентом;

2) перед президентом (главою держави) (виявляється в усуненні (відставці) міністра президентом);

3) перед прем'єр-міністром (вимога висловлена прем'єр-міністром до міністра про необхідність подання у відставку у випадку розбіжностей з принципових питань).

Іншою формою конституційної відповідальності уряду (вищих органів виконавчої влади) є відповідальність з використанням **імпічменту** інших подібних процедур. Характерною рисою такої відповідальності є те, що вона завжди індивідуалізована: до відповідальності в цьому випадку притягаються лише окремі вищі посадові особи, а не уряд в цілому. До того ж відповідальності у порядку імпічменту іноді підлягають не тільки носії виконавчої влади, а і судді.

У Великобританії нижня палата парламенту формулює звинувачення і порушує справу про імпічмент, а верхня палата розглядає її та виносить остаточне рішення. В останній раз процедура імпічменту по відношенню до членів уряду була застосована в цій країні ще на початку XIX ст.

У цілому подібний порядок імпічменту встановлений за конституціями США і більшості інших президентських республік. Як і у Великобританії, нижня палата конгресу США виступає в ролі слідчого і обвинувача. Для цього вона насамперед створює комітет з розслідування і на основі його доповіді приймає рішення про звинувачення. Порушену в такий спосіб справу на закритому засіданні розглядає верхня палата, рішення якої має бути прийняте двома третинами її складу. Наслідком може бути усунення з посади і "позбавлення прав займати «почесну, відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів» для будь-якої федеральної посадової особи, якщо вона, згідно зі ст.2 (розділ четвертий) конституції, буде звинувачена у «зраді, хабарництві або інших важких злочинах і вчинках».

Однак на цьому юридичні наслідки скоєного не закінчуються. В подальшому можуть бути проведені розслідування загального характеру, справа відповідної особи може бути передана до звичайного суду, і вона за певних умов понесе покарання.

Кримінальна відповідальність міністрів настає за злочини здійснені ними при виконанні службових обов'язків (хабарництво, несплата податків тощо).

Цивільна відповідальність виявляється у позовах уряду та міністрів за завданий фізичним та юридичним особам шкоди у випадку порушення законів при виконанні службових обов'язків.

Дисциплінарна відповідальність є індивідуальною. Вона виявляється у стягненнях, що накладаються на міністрів президентом чи прем'єр-міністром за неналежне виконання своїх обов'язків.

Контрольні питання та завдання

1. Надайте визначення терміну «уряд». Яке місце та роль займає уряд в системі вищих органів державної влади?
2. Що розуміється під поняттям «уряд» у Сполучених Штатах Америки та інших президентських республіках?
3. Що розуміється під поняттям кабінет. Які значення та різновиди цього терміна відомі на сьогоднішній день.
4. Назвіть сфери компетенції уряду в світовій практиці державотворення.
5. У чому полягає імунітет членів уряду?
6. Порівняйте статус глави уряду в Україні та інших країнах. Результати слід викласти у формі порівняльної таблиці.
7. Проаналізуйте обсяг компетенції урядів в зарубіжних країнах. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

Держава	Назва уряду	Компетенція

8. Проаналізуйте, яким чином в зарубіжних країнах відбувається процес формування урядів. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

Держава	Спосіб формування уряду	Компетенція

9. Проаналізуйте види актів та обсяг компетенції урядів в зарубіжних країнах. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 10 країн)

Держава	Назва уряду	Компетенція	Акти

ЛЕКЦІЯ №8 КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

План

1. Поняття судової влади, її місце та роль в системі поділу влади.
2. Конституційні основи організації судової влади. Основні моделі організації судової влади. Системи судових органів.
3. Органи та заклади, що сприяють здійсненню судової влади.
4. Конституційні принципи здійснення судової влади
5. Конституційний статус суддів у зарубіжних країнах

1. Поняття судової влади і її місце в системі розподілу влади

Судова влада, відповідно до теорії і практики розподілу влади, є самостійною незалежною сферою публічної влади і являє собою сукупність повноважень із здійснення правосуддя, тлумачення норм права, з відповідними контрольними повноваженнями спеціально уповноважених органів - судів.

Один із перших мислителів, який створив теорію розподілу влади, Дж. Локк виділяв законодавчу, виконавчу та федеративну владу (тобто владу держави на міжнародній арені), і нічого не писав про судову владу.

Шарль Луї Монтеск'є виокремлював законодавчу і дві виконавчі влади. Одна виконавча влада - це аналог за Дж. Локком, інша – судова, покликана вирішувати спори приватних осіб. Ш. Л. Монтеск'є розробив систему стримувань і противаг між різними гілками влади, проте судовій владі місця у ній не знайшлося.

І лише у американській версії теорії розподілу влади, яку створили «батьки-засновники» конституції США Дж. Вашингтон, Т. Джефферсон, О. Гамільтон, Дж. Медісон та ін., судова влада стала повноправною гілкою у системі розподілу влади.

І хоча судову владу прийнято називати «третьою владою» після законодавчої і виконавчої гілок, це жодною мірою не применшує її значення і чітко окресленої самостійності.

Як відомо, кожній гілці влади притаманні специфічні форми діяльності. На відміну від законодавчої влади, суд не створює загальні правила поведінки (виняток становить судовий прецедент, характерний для країн англосаксонської правової сім'ї), не здійснює виконавчо-розпорядчих повноважень (хоча у судових установах можуть існувати посади судових виконавців). Державна влада суду має конкретний характер. А основною специфічною формою діяльності суду є правосуддя, тобто вирішення на підставі чинного права із застосуванням особливої процесуальної форми конкретних справ і спорів, які виникають внаслідок різних конфліктів у суспільстві між людьми, між людиною і державою, між різними структурами держав. Отже, судовій владі належить роль арбітра у спорах про право.

Можна виділити такі напрями здійснення судової влади:

- охорона прав і законних інтересів громадян;
- охорона правопорядку від злочинних й інших правопорушень;
- контроль за тим, щоб діяльність державних органів не виходила за правові межі.

Основа судової влади - це, передусім, сукупність судових органів, які можуть бути наділені різною компетенцією. Слід зауважити, що судова влада належить не судовій установі будь-якого, навіть найвищого рангу, а судовій колегії (3-5 професійним суддям) або «одноособовому» судді, які розглядають справу.

Як правило, у країнах тоталітарного соціалізму у процесі беруть участь один суддя та два народних засідателі, у багатьох європейських країнах - суддя та 6-9 присяжних шеффенів, асизів (Німеччина, Франція), у країнах англосаксонського права - суддя і 12 присяжних (США). Народні засідателі мають у процесі однакові з суддею права, і приймають рішення на рівних із ним підставах (хоча, як правило, фактично лише забезпечують присутність). Присяжні, за рідкісним винятком, беруть участь лише у кримінальному процесі і вирішують більшістю голосів лише питання наявності або відсутності вини підсудного (вирішують питання факту, а не права).

Кадровий склад судової системи - це, передусім, особливий професійний прошарок - суддівський корпус, наділений особливим правовим статусом (як і судді, що до нього входять). Наприклад, у ст. 92 Основного закону ФРН сказано: «Судова влада ввіряється суддям».

При розгляді, вирішенні тих чи інших конфліктів, які виникають у суспільстві, судді повинні керуватися законом, правосвідомістю та внутрішнім переконанням. Правосвідомість та внутрішнє переконання, передбачають не лише професійну підготовку, а й певний життєвий досвід.

Соціальна роль судової влади полягає в забезпеченні панування права, в тому числі й щодо держави. Ніхто крім суду не може здійснювати правосуддя від імені держави. Ніхто, у тому числі й держава в особі будь-яких її органів, не може втручатися у діяльність суду під час здійснення правосуддя. Громадяни, їх організації та об'єднання, усі державні і муніципальні органи, сама держава, яку представляють вищі органи влади і управління, зобов'язані виконувати рішення судів. Атрибутами судової влади є: широкі юрисдикційні повноваження, правовий статус судів як особливих органів державної влади, власне виконання владних суддівських повноважень.

Незважаючи на відносну самостійність судової влади, її діяльність багато в чому залежить від інших гілок влади і, передусім, від законодавчої. Адже саме остання визначає структуру судової системи, компетенцію її окремих ланок, статус судів тощо.

Основою законодавчої регламентації є, передусім, конституція. Більшість сучасних конституцій містить принаймні загальні положення щодо статусу судової влади («Про судову владу» - конституції Франції, Іспанії, «Правосуддя» - конституція ФРН, «Суди» - конституція Португалії). Ці положення визначають загальні конституційні засади судової влади конкретної країни і встановлюють:

- а) визначення судової влади як однієї зі складових єдиної системи розподілу влади (місце судової влади у загальній єдиній системі розподілу влад);
- б) основні принципи організації і діяльності судової системи;
- в) правовий статус судів;
- г) судові гарантії прав і законних інтересів громадян.

Крім того, у багатьох країнах існує спеціальне законодавство, що детально

розвиває конституційні засади судової влади. Наприклад, це спеціальні закони про судоустрій: «Закон про судоустрій» 1975 р. у ФРН; «Органічний закон про судову владу» 1981 р. в Іспанії; «Судоустрій і судове провадження» розд. 28 Зводу Законів США; або закони, що визначають статус суддів: «Органічний закон про статус магістратури» 1978 р. у Франції.

Роль виконавчої влади щодо судової системи у порівнянні з законодавчою владою дещо менша. Вона зводиться здебільшого до матеріально-технічного забезпечення діяльності судів. Ця роль значніша у тих країнах, де на міністерства юстиції покладено деякі функції управління і керівництва прокуратурою. Наприклад, у Німеччині, на міністерства юстиції земель покладається обов'язок з призначення значної частини суддів. Однак, необхідно зауважити, що у другій половині ХХ ст. міністерства юстиції почали втрачати свою керівну роль в управлінні судовою системою. Ця тенденція є свідченням посилення суддівського самоуправління, а отже і самостійності судової влади. Вищі ради магістратури, загальнодержавні ради суддів, вищі кваліфікаційні суддівські колегії - органи суддівського самоврядування, створення яких передбачається багатьма новітніми конституціями. На ці органи покладається вирішення питань формування суддівського корпусу і кар'єри суддів та прокурорів, призначення на посаду, дисциплінарної відповідальності, реорганізації окремих судів, інспектування судів у необхідних випадках. У Конституції Польщі 1997 р. у ст. 186, наприклад, записано: «Всепольська Судова Рада стоїть на сторожі незалежності судів і незалежності суддів».

На відміну від органів виконавчої влади (міністерств юстиції), ради судів, вищі ради магістратури, ради правосуддя та інші відносяться конституціями до органів судової влади, хоча судові функції вони не виконують.

Особливістю судової влади як незалежної гілки є певна політична самостійність. Рівень політичної самостійності судової влади зумовлений суспільно-політичним становищем, в якому відбувається діяльність суду. На відміну від законодавчої влади, яка тісно пов'язана з політикою (депутати парламенту, як правило, у більшості країн є представниками політичних партій, а в деяких парламентах навіть на законодавчому рівні допускається лобізм), на відміну від виконавчої влади, яка також бере участь у політиці й підпадає під політичний тиск із боку партій або ж інших об'єднань, здійснення судової влади має абсолютно виключати політичний вплив, так само як і будь-який тиск із метою впливу на рішення суду.

Суддя не повинен керуватися політичними мотивами або будь-якими мотивами поза межами закону і своєї правосвідомості. Однак насправді це не завжди буває так, особливо у діяльності вищих судових органів, конституційних судів. В умовах тоталітарного соціалізму діяльність суду часто виступає продовженням партійної політики. У цих країнах широко використовується т. з. «телефонне право». Не є вільним від впливу політики, суспільної думки і суд у демократичних країнах.

Положення судової гілки влади певною мірою є суперечливим. З одного боку, це досить сильна влада, оскільки лише вона може здійснювати такі заходи, які не в змозі здійснювати ані законодавча, ані виконавча влада (наприклад, позбавити

людину свободи, майна). З іншого боку - це досить слабка влада, оскільки не опирається на безпосередню підтримку виборців, як законодавча влада, хоча у деяких країнах судді нижчих судів, народні засідателі можуть обиратися громадянами (США, КНР). Силкові механізми судової влади, на відміну від виконавчої влади, або відсутні, або надто слабкі (судові виконавці). Однак сила судової влади повинна ґрунтуватися на неухильному дотриманні закону, повазі судового рішення. Таке ставлення до судової влади має виховуватися протягом тривалого часу й існує, передусім, у країнах з усталеними демократичними традиціями, де укорінився принцип верховенства права.

Загалом можна сказати, що самотійність судової влади, високий ступінь поваги до неї з боку усіх членів суспільства - це свідчення руху країни до правової державності. Цілком зрозуміло, що незалежна судова влада несумісна з самодержавством, авторитарним (тоталітарним) режимом. У силу історичних особливостей, рівня правосвідомості суспільства і деяких інших чинників ступінь самотійності, авторитету судової влади можуть відрізнятися і в тих країнах, які встали на шлях побудови правової держави. Однак і там очевидним є зростання ролі судової влади, чому сприяє тенденція розширення повноважень судового контролю за конституційністю і законністю нормативних та інших правових актів.

2. Конституційні основи організації судової влади. Основні моделі організації судової влади.

Судові системи зарубіжних країн, їх структура. Конституції зарубіжних країн, як правило, містять досить лаконічні положення щодо організації судової системи, її ієрархічної структури, інстанційності тощо.

Здебільшого у нормах основного закону згадуються верховні суди як вищі суди системи, при цьому може йтися про те, що нижчі суди створюються законом (Конституція США). Така лаконічність пов'язана, насамперед, із тим, що хоча у сучасних демократичних країнах склалися та існують усталені, традиційні моделі судової організації, може виникати об'єктивна потреба вносити зміни у судові структури, не змінюючи при цьому конституційні тексти.

У зарубіжних країнах виділяють дві основні моделі судових систем:

1. англо-американську (англосаксонську),
2. романо-германську (європейську континентальну).

Інколи називають також ще

3. соціалістичну і
4. мусульманську моделі.

Для англосаксонської моделі характерною є:

- 1) наявність системи судів, які розглядають усі основні види загальних судових справ. Вони здійснюють кримінальне, цивільне, адміністративне судочинство, а в деяких країнах ще й судовий конституційний контроль (Японія, США, Нідерланди).
- 2) Хоча ця модель має загальний, всеохоплюючий характер, вона не виключає створення у країні окремих спеціалізованих органів, наприклад, ювенільних

судів (судів у справах неповнолітніх), патентних, митних, податкових та інших судів. Проте ці суди лише доповнюють основну загальну судову систему, деякі з них мають квазісудовий характер.

- 3) До так званих квазісудових органів належать передбачені деякими конституціями особливі органи, які вирішують питання про відповідальність глави держави, міністрів та інших посадових осіб. Наприклад, Висока палата правосуддя та Суд республіки у Франції (перша вирішує питання про відповідальність Президента, другий — членів уряду). Ці органи обираються палатами парламенту із кола депутатів, тому їх називають особливими парламентськими квазісудовими органами.

Як правило, система загальних судів має багатоступінчасту, ієрархічну структуру, покликану гарантувати судову діяльність від помилок, забезпечувати всебічне дослідження як фактичних так і правових аспектів у справах, що розглядаються судом, і однакове застосування правових норм на всій території держави.

Різновид англосаксонської судової системи існує у деяких державах із федеративним устроєм, наприклад, у США, Мексиці. Тут паралельно функціонують федеральна судова система і система судів кожного штату. Однак в обох випадках суди здійснюють усі види судочинства. Компетенція федеральних судів і судів штатів відрізняється, головним чином, тим, яка норма застосовується у конкретній справі: федерального законодавства або законодавства штату. Особливістю судової системи, наприклад, США є її дуалізм, оскільки на території кожного штату діють і суди даного штату, і федеральні суди. Такий територіальний паралелізм виник історично, оскільки на момент створення США у кожному штаті склалася своя судова система, яка застосовувала власне законодавство. Зберігши цю систему, автори Конституції США, передбачили федеральну судову систему, яка застосовує федеральне законодавство. Спеціально і досить складно було відрегульовано взаємозв'язок двох систем, у результаті кожна з них зберігає відносну автономію у юрисдикції, при цьому в окремих справах Верховний Суд США визнаний вищим органом усієї національної системи. Багато в чому компетенція федеральних судів перехреснується з компетенцією судів штатів і взаємозв'язок між цими системами є досить складним, як і взаємозв'язок судових систем штатів між собою. Очолює всю судову систему країни Верховний суд США.

Слід зауважити, що федеральний устрій не обов'язково передбачає обов'язкове існування двох судових систем - федеральної і суб'єктів федерації. В Австрії, Німеччині, також федеративних державах, суди земель і федеральні суди утворюють єдину централізовану систему.

5. Для англосаксонської моделі характерним є широке використання судового прецеденту, що дещо імітує роль законодавця.

Друга модель організації судової системи передбачає існування поряд із системою судів загальної юрисдикції інших самостійних спеціалізованих систем судів. Ця модель називається полісистемною. Судова система країни складається із кількох автономних, незалежних одна від одної, систем загальних і спеціалізованих судів на чолі зі своїми вищими судами. Найяскравіший приклад

полісистемності закріпленій у Основному законі ФРН 1949 року. Відповідно до ст. 95 тут діють п'ять автономних судових систем: загальних судів, на чолі яких стоїть Федеральна судова палата, адміністративних судів, які очолює Федеральний адміністративний суд, фінансових судів на чолі з Федеральною фінансовою палатою; трудових судів, які очолює Федеральний суд по розгляду трудових спорів; соціальних судів із Федеральним соціальним судом на чолі. Вищі федеральні суди з метою забезпечення єдності судової практики утворюють спільний сенат (ч. 1,3 ст. 95). Крім зазначених систем судів, відповідно до статей 92-94 Основного закону ФРН, передбачено створення Федерального конституційного суду і конституційних судів земель.

У більшості країн, де існує романо-германська модель судової системи, найбільш значною із систем, що співіснують із системою загальних судів (які розглядають головним чином цивільні та кримінальні справи), і найбільш схожою на неї, є система адміністративної юстиції, основним завданням якої є вирішення скарг приватних осіб на рішення і дії органів державного управління та посадових осіб. Крім того, до кола повноважень адміністративних судів можуть належати й інші «управлінські» спори, наприклад між територіальними одиницями.

Систему адміністративної юстиції очолює орган, який зазвичай називають або Державною радою (Франція, Італія), яка виконує також і деякі інші функції (наприклад, у Франції Державна рада дає висновки щодо законопроектів та інших важливих нормативних актів); або верховним адміністративним судом (Швеція). У Польщі Вищий адміністративний суд входить до єдиної судової системи, яку очолює Верховний суд.

Особливе місце у країнах континентальної Європи, а також більшості постсоціалістичних країн належить **конституційним судам** (Конституційний Суд України, Конституційна рада Франції). Правовий статус таких органів конституційної юрисдикції у деяких країнах закріпленій у розділах, присвячених конституційним гарантіям, а не судовій владі (Італія, Австрія). В деяких країнах створюються також суди для розгляду **справ про конституційну відповідальність вищих посадових осіб** (Високий суд правосуддя і Суд правосуддя Республіки у Франції, Державний трибунал у Польщі).

Особливу гілку судів загальної юрисдикції можуть створювати **військові суди**, хоча у більшості країн у мирний час вони не створюються.

До судів загальної юрисдикції можуть належати спеціальні суди:

- сімейні,
- патентні,
- фінансові тощо.

Незалежно від моделі судової системи, у всіх демократичних країнах конституції **забороняють створювати надзвичайні суди**, тобто різного роду «особливі наради», «спеціальні трибунали» тощо, які б діяли поза окресленою законом процедурою. Такі суди часто використовують диктаторські режими для здійснення репресивної політики.

Романо-германська модель судової системи характеризується також

тим, що

- діяльність судів визначається розвинутим законодавством,
- судовий прецедент використовується досить рідко,
- судова система має багатоступінчастий, інстанційний характер (про що йтиметься нижче).

Соціалістична модель судової системи, яку також інколи виділяють, має деякі свої особливості, зумовлені, передусім, специфікою формування суддівського корпусу - виборність усіх суддів а також народних засідателів; їх особливим правом статусом - рівність прав суддів, і народних засідателів. Обраний місцевою радою суд діє на одній з нею території, тобто межі адміністративно-територіальних одиниць та судових округів співпадають. Наприклад, статті 134-135 Соціалістичної конституції КНДР 1972 р. визначають, що судді й народні засідателі Центрального суду обираються Постійною радою Верховних народних зборів; судді й народні засідателі провінційних (міст центрального підпорядкування) і народних судів - відповідними Народними зборами. Крім того, в межах території, на якій діє обраний місцевою радою суд, діє і відповідний орган правлячої (комуністичної) партії. Таким чином, критерієм відокремлення соціалістичної моделі судової системи виступають особливості політичного режиму, якому не притаманний принцип розподілу влади, де судова влада майже повністю підконтрольна партійній владі, а члени суддівського корпусу входять до складу партійної номенклатури.

Мусульманська модель судової системи, яка існує у деяких мусульманських країнах, характеризується тим, що поряд із державними судами діють суди шаріату. Зазначена модель має персональний характер: мусульманському суду підлягають лише єдиновірці, або особи, що погодилися на такий суд; народні засідателі, асизи, присяжні тут відсутні, судочинство здійснюється за канонами шаріату із специфічними формами відповідальності і у цивільному, і у кримінальному праві. В деяких країнах відсутня процедура оскарження рішень суду, звертатися можна лише до імама - вищої духовної особи, яким за сумісництвом може бути монарх. У деяких країнах існують вищі мусульманські суди.

До **судової системи можуть також входити суди звичаєвого права** - племінні суди, в яких беруть участь вожді та старійшини. Вони розглядають спори між сусідами, спори про використання земель, пасовищ, лісів, деякі питання сімейного права на підставі звичаїв племені. Кримінальні справи такі суди не розглядають. Рішення цих судів, що суперечать законам, є недійсними. Рішення племінного суду може бути оскаржене у суді загальної юрисдикції.

У деяких країнах **існують церковні суди**, які, передусім, розглядають справи священиків, однак можуть накладати стягнення і на прихожан (покаяння, відлучення від церкви).

Деякі завдання правосуддя можуть здійснювати і так **звані органи досудового розгляду** –

- медіатори,
- консиліатори (посередники, примирителі) - що діють у Франції, Італії.

їх розглядають як **мирових суддів** у незначних справах, їх, як правило, призначають органи місцевого самоврядування (муніципалітети) із кола державних службовців у відставці, які знайомі із основами права.

В Індії існують народні суди, які розглядають справи про транспортні порушення; у країнах тоталітарного соціалізму і деяких постсоціалістичних країнах існують товариські суди, які розглядають дрібні спори, незначні правопорушення. У Італії також існують народні примирителі (у общинах) і комісії примирителів. При незгоді сторін рішення посередників, громадських судів набувають сили лише після затвердження державним судом першої інстанції. Функції досудового розгляду можуть виконувати суди старійшин (аксакалів) та суди звичаєвого права (Казахстан, Киргизстан).

Громадськими судами з досить широкими повноваженнями є адміністративні суди, що створюються при установах (США). Це, по суті, адміністративні суди, але вони не утворюють єдину систему, як, наприклад, у Німеччині. У Великобританії адміністративні трибунали розглядають не лише суто адміністративні справи, а й трудові, податкові спори, спори про оплату житла тощо. Члени трибуналів не є державними службовцями, а громадськими діячами.

Системи загальних судових органів у зарубіжних країнах можуть відрізнятися залежно від форми державного устрою, тобто в унітарних та федеральних країнах вони можуть бути неоднаковими. Наявність єдиної судової системи характерна для унітарних держав (Франція).

У федеративних державах може існувати як єдина система (Канада) так і «подвійна» (США), коли діють і федеральна система судових органів, і система судових органів суб'єктів федерації (хоча, по суті, останньою, кінцевою інстанцією - є вищий федеральний суд).

Як правило, у більшості країн система загальних судів побудована за принципом ланковості (інстанційності):

- 1) суд першої інстанції,
- 2) апеляційна інстанція,
- 3) касаційна інстанція.

Обсяг повноважень судів, що розглядають справи як перша, апеляційна, касаційна інстанції, здійснюють ревізію рішень нижчих судів, встановлюється поточним законодавством.

3. Органи та заклади, що сприяють здійсненню судової влади

Структура судової влади окрім судів може охоплювати і деякі інші державні органи, установи і посадових осіб, які обслуговують судову владу. Одним із завдань цих органів є **сприяння судовій владі**.

- прокуратура,
- органи попереднього слідства,
- адвокати,
- нотаріуси,

- судові виконавці,
- судова поліція.

Детально їх повноваження регулюються спеціальними законами і вивчаються іншими галузями права.

Прокуратура - орган, функції якого полягають у кримінальному переслідуванні осіб, що скоїли злочини, у підтриманні публічного (державного) обвинувачення у суді (крім справ приватного обвинувачення), а також нерідко у нагляді за законністю попереднього розслідування злочинів і утримання осіб у місцях позбавлення волі. Статус прокуратури, як правило, визначається і регулюється спеціальними законами та судово-процесуальним законодавством.

Залежно від місця прокуратури у системі державних органів можна відмітити такі групи країн:

а) країни, де прокуратура входить до складу міністерства юстиції (США, Польща, Франція). Так, у Сполучених Штатах міністр юстиції (генеральний аторней) є одночасно і генеральним прокурором, а у Франції загальне керівництво прокурорами, які діють при судах і не утворюють єдину ієрархічну систему, покладено на міністра юстиції. Крім того, маючи статус магістрату, діяльність прокурорів знаходиться у компетенції Вищої ради магістратури;

б) країни, де прокуратура входить до складу суддівського корпусу (магістратури) і знаходиться при судах (Італія, Іспанія). Так, у Іспанії прокуратура входить до складу системи судової влади з функціональною автономією;

в) країни, де прокуратура виділена у організаційно відокремлену самостійну систему (Китай, Угорщина). Прокуратура тут займає проміжне між судом та виконавчою владою положення;

г) країни, де прокуратура взагалі відсутня (Великобританія). Функції прокурорів виконує адвокатський корпус, а у важливих справах обвинувачення підтримує директор публічних слухань (переслідування).

Слідчі можуть підпорядковуватися прокурорам і складати з ними єдину систему, функціонувати при судах (Болгарія), або ж утворювати окрему систему.

Адвокатура - незалежна і самоврядна організація кваліфікованих юристів, які надають професійну юридичну допомогу. Конституції досить рідко згадують про адвокатуру, у більшості країн, її статус регулюється законами.

Комісії адвокатури можуть створюватися при окружних та вищих судах. У країнах тоталітарного соціалізму - це єдина організація. У Великобританії існують загальнодержавні об'єднання адвокатів (баристери), в організацію й діяльність яких держава не втручається. Корпорація баристерів має справу лише із вищими судами. Актом про соліситорів 1974 р. регулюється діяльність іншої корпорації, представники якої (соліситори) виступають як обов'язкові посередники між клієнтами та баристерами, готують справи для них, а нескладні справи ведуть самі. Апеляційні суди здійснюють нагляд за соліситорами.

Публічно-правовими корпораціями адвокатів, що діють у судових органах вищих судів земель і при Федеральній судовій палаті, - є колегії адвокатів Німеччини, які об'єднуються у Федеральну палату адвокатів.

Судові поліції утворюються при судах, їх завдання - збереження порядку в судових засіданнях.

Судові виконавці виконують рішення судів.

Нотаріуси засвідчують угоди, які укладаються, юридичні факти, події; можуть виконувати деякі досудові функції. Як правило, статус зазначених органів регулюється законодавством.

Судді, прокурори, судові слідчі, які мають право брати участь у судовому процесі, у багатьох зарубіжних країнах мають загальну назву - магістрати, інші - це службовці судових установ.

4. Конституційні принципи здійснення судової влади

Діяльність суду спирається на принципи, які закріплені у більшості зарубіжних конституцій. Серед таких принципів виділяють ті, що стосуються, передусім, організації судових систем (частину з них ми вже розглянули вище: здійснення правосуддя лише судом із заборною надзвичайних судів, інстанційність, яка виявляється через загальне право на оскарження судових рішень, принципи, які стосуються правового статусу судів (магістратів) - незалежність, яка реалізується через гарантії незмінності та суддівського імунітету), а також принципи, якими суд повинен керуватися при здійсненні правосуддя. Це так звані принципи судового процесу, тобто встановленого законом порядку розгляду і вирішення судових справ.

У певному обсязі ці принципи визначаються у судово-процесуальному законодавстві, у розділах конституцій, в яких мова йде про судово-процесуальні гарантії прав людини. Такі принципи, а також гарантії, закріплені у основних міжнародно-правових актах у галузі захисту прав людини: Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Європейській конвенції із захисту прав і основних свобод людини 1950 р.

Коротко зупинимося на деяких із основних принципів діяльності суду.

1. Свобода доступу до суду означає заборону відмови у прийнятті справи з причин відсутності закону або його незрозумілості. Суд зобов'язаний прийняти позов, або із законних причин (не підсудність, невідомість) відхилити його.

2. Гласність, тобто відкритий публічний суд. Закриті судові засідання проводяться лише у строго визначених законом випадках (якщо зачіпаються питання державної таємниці, інтимного життя сторін). Але у будь-якому випадку рішення суду оголошуються публічно.

3. Усний характер процесу дає більше можливостей для дослідження усіх обставин справи, з'ясування позицій усіх учасників процесу (ст. 120 Конституції Іспанії, ст. 90 Конституції Австрії).

4. Принцип змагальності означає, що сторони у процесі (обвинувач і підсудний, позивач і відповідач) мають рівні права у процесі доказування, і рівні можливості в обстоюванні своїх позицій, що дає можливість суду винести об'єктивне рішення.

5. Право на захист означає, що особа має право користуватися послугами адвоката з моменту затримання (у більшості країн) або арешту. Право на захист

може передбачати надання безкоштовної юридичної допомоги у випадках, встановлених законом.

6. Презумпція невинуватості означає, що особа, яка звинувачується у вчиненні злочину, вважається невинною, поки її вина не буде доведена у передбаченому законом порядку і встановлена вироком суду, який вступив у законну силу. Із цього принципу витікають й інші важливі правила процесу: обвинувачений не повинен сам доводити свою невинуватість, свідчити проти самого себе; усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого тощо.

7. Заборона подвійного покарання: ніхто не може бути засуджений повторно за один і той самий злочин.

Серед принципів діяльності суду називають також принцип мотивованості судових рішень, принцип відповідальності держави за судову помилку, принцип неможливості використання доказів, отриманих незаконним шляхом, незастосування зворотної сили закону, що обтяжує відповідальність, тощо.

5. Конституційний статус суддів у зарубіжних країнах

Статусу суддів¹ у конституціях зарубіжних країн, у розділах, які стосуються судової організації, як правило, приділяється найбільша увага. Статус суддів (магістратів) регулюють також і спеціальні закони. Це пов'язано із тим, що суддям належать особливі повноваження, в тому числі й щодо вирішення людських доль. До суддів, як правило, висувуються високі вимоги як професійного плану (як правило, наявність вищої юридичної освіти і певний стаж роботи на інших юридичних посадах), так і моральні (це не лише відсутність судимості, а й бездоганна, незаплямована репутація), а також вимоги щодо певного життєвого досвіду (як правило, підвищений вік для обіймання посади суддів).

У конституціях, як правило, сформульовані загальні принципи правового статусу суддів.

До таких принципів віднесені:

- призначення, незмінність,
- незалежність суддів та
- суддівська несумісність.

У більшості країн суддівський корпус формується шляхом призначення (хоча існують виключення, наприклад, виборність суддів у деяких штатах США; в країнах тоталітарного соціалізму судді нижчих судів обираються громадянами або представницькими органами, як правило, на термін переобрання останніх - 5 років).

Процес призначення суддів ґрунтується на юридично регламентованій процедурі професійного відбору, якій, в свою чергу, передують спеціальна професійна підготовка і строгі правила проходження суддівської кар'єри. В Іспанії і Франції, наприклад, судді призначаються за конкурсом органами суддівського самоврядування - верховними радами магістратур.

У Польщі, судді призначаються Президентом за поданням Всепольської

Судової Ради.

У Великобританії - лордом-канцлером, але без конкурсу, та за порадою комісії, яка знаходиться при ньому (склад комісії не розголошується). У США федеральні судді, а також голова Верховного Суду призначаються Президентом за згодою Сенату. У Мексиці судді штатів призначаються законодавчими органами штатів.

Принцип призначення покликаний, на відміну від принципу виборності, забезпечувати професіоналізм судової діяльності. Оскільки, під час обрання суддівський корпус формується громадянами і навіть представницькими органами, як правило, при цьому діє політичний чинник. Виборці не настільки строго керуються суто професійними, особистими якостями кандидатів, а передусім їх політичними переконаннями. Звичайно, політичний момент існує і під час призначення суддів, тому більш прийнятним є такий порядок призначення, який не є виключною прерогативою однієї гілки влади.

Порядок формування органів конституційної юрисдикції є дещо іншим.

Незмінність. Як правило, конституції не вказують, на який термін призначаються судді (проте, досить рідко зустрічається призначення на певний строк, наприклад, 10 років у Японії, або спочатку на певний строк, а згодом безстрокове - у Молдові). Як правило, незмінність поєднується з такими поняттями, як «безстроковість» та «пожиттєвість». «Пожиттєвість» означає, що кар'єра судді закінчується із досягненням певної вікової межі (у Великобританії - 72 роки, у Японії - 65). Кар'єра судді може закінчитися у зв'язку із фізичним станом, який не дозволяє нормально здійснювати суддівські функції, із скоєнням злочину, у зв'язку з його недостойною поведінкою (наприклад, у США судді виконують свої повноваження, допоки їх поведінка є бездоганною).

Новітні конституції, як правило, встановлюють, що судді не можуть бути усунуті із посади, звільнені у відставку, окрім випадків і при дотриманні гарантій, передбачених законом (наприклад, ст. 117 Конституції Іспанії).

Незалежність - один із самих широких принципів конституційно-правового статусу суддів, який, як правило, закріплюється через таку формулу: «Судді - незалежні й підкоряються лише закону». Економічною гарантією незалежності судді - є високий рівень заробітної плати.

Принцип несумісності забороняє суддям і всім, хто утворює корпус магістратів, одночасно займати інші державні та громадські посади, а також займатися іншою оплачуваною (крім викладацької та наукової) діяльністю. У судових установах виключаються родинні зв'язки.

Судовий імунітет - ще одна із гарантій незалежності суддів, означає, що суддя не може бути притягнутий до дисциплінарної й, більше того, до кримінальної відповідальності за свої рішення у конкретних справах, за винятком випадків, передбачених законом.

Суддівське самоврядування. Завдання органів суддівського самоврядування полягає у представництві і захисті інтересів суддів, у рішенні кадрових питань та питань дисциплінарної відповідальності. Такі органи можуть здійснювати інспектування судів, пропонувати кандидатури для призначення на суддівські посади або навіть самі призначають суддів (Іспанія). В Італії, Франції,

Румунії - Вища рада магістратури, в Іспанії - Генеральна рада судового корпусу, у Болгарії - Вища судова рада. До складу таких органів зазвичай входять голови верховних (касаційних) судів, вищих спеціалізованих судів (наприклад, адміністративних), міністр юстиції, генеральний прокурор тощо. Частина членів може призначатися головою держави (у деяких країнах за поданням палат парламенту), частина обирається загальним з'їздом суддів.

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке судова влада? В чому полягає призначення судової влади?
2. У чому полягає сутність магістратури? Чи є аналогічний інститут в Україні?
3. Порівняйте конституційні принципи судоустрою в Україні, Германії, США, Іспанії.
4. Яке місце та роль судової гілки влади в системі розподілу влади та в механізмі стримувань та противаг?
5. Проаналізуйте, яким чином формується суддівський корпус в країнах світу. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 20 країн)

Держава	Назва суду	Порядок формування

6. Чи є прокуратура та адвокатура органами судової влади? Відповідь обґрунтуйте.
7. Проаналізуйте статус суддів в зарубіжних країнах. Результати слід оформити у вигляді порівняльної таблиці (не менше 20 країн)

Держава	Назва суду	Вимоги до кандидата	Термін повноважень	Підстави припинення повноважень

СХЕМАТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Схема №1 Конституційне право як галузь права: поняття, предмет, метод

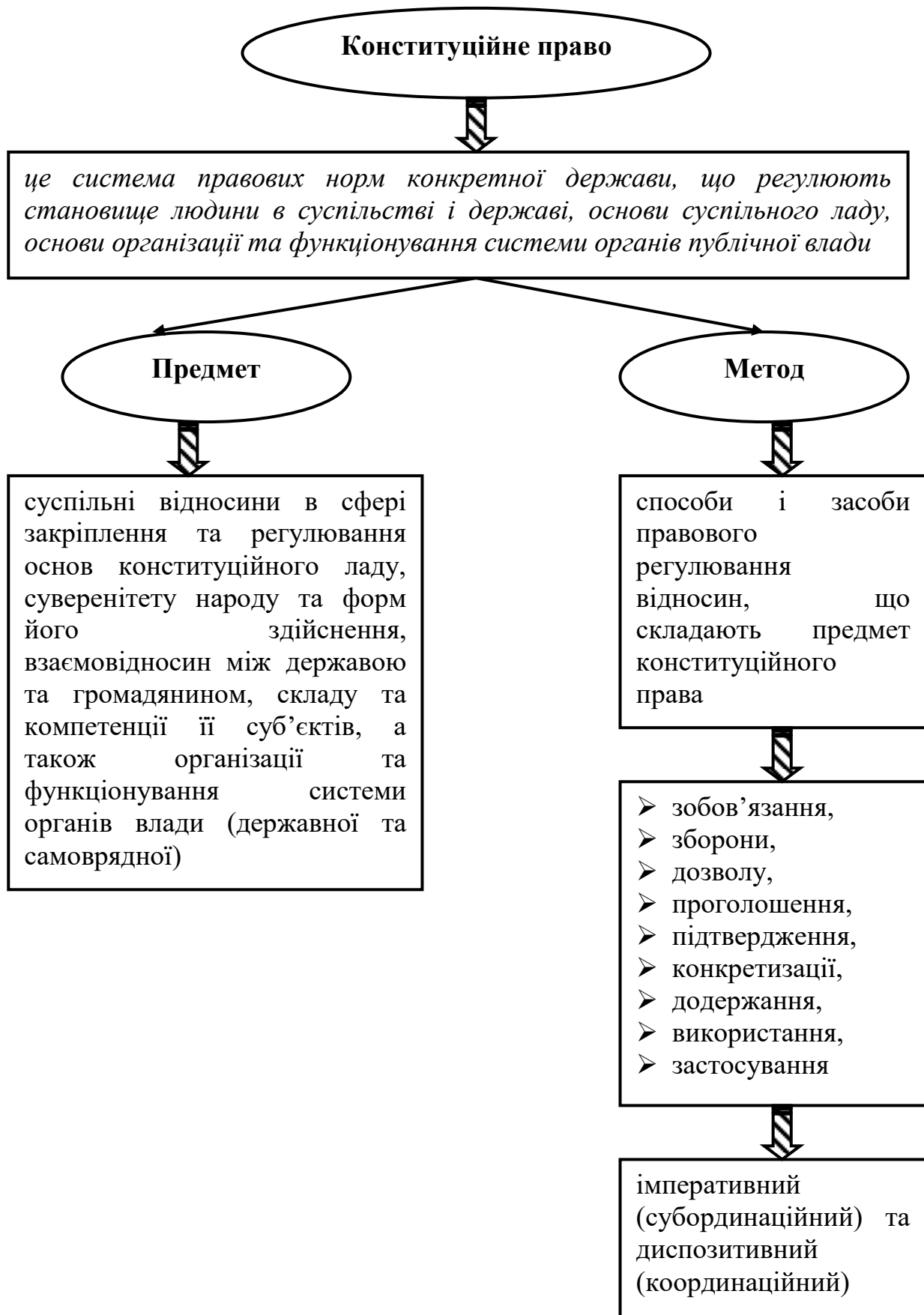

Схема №2 Джерела конституційного права

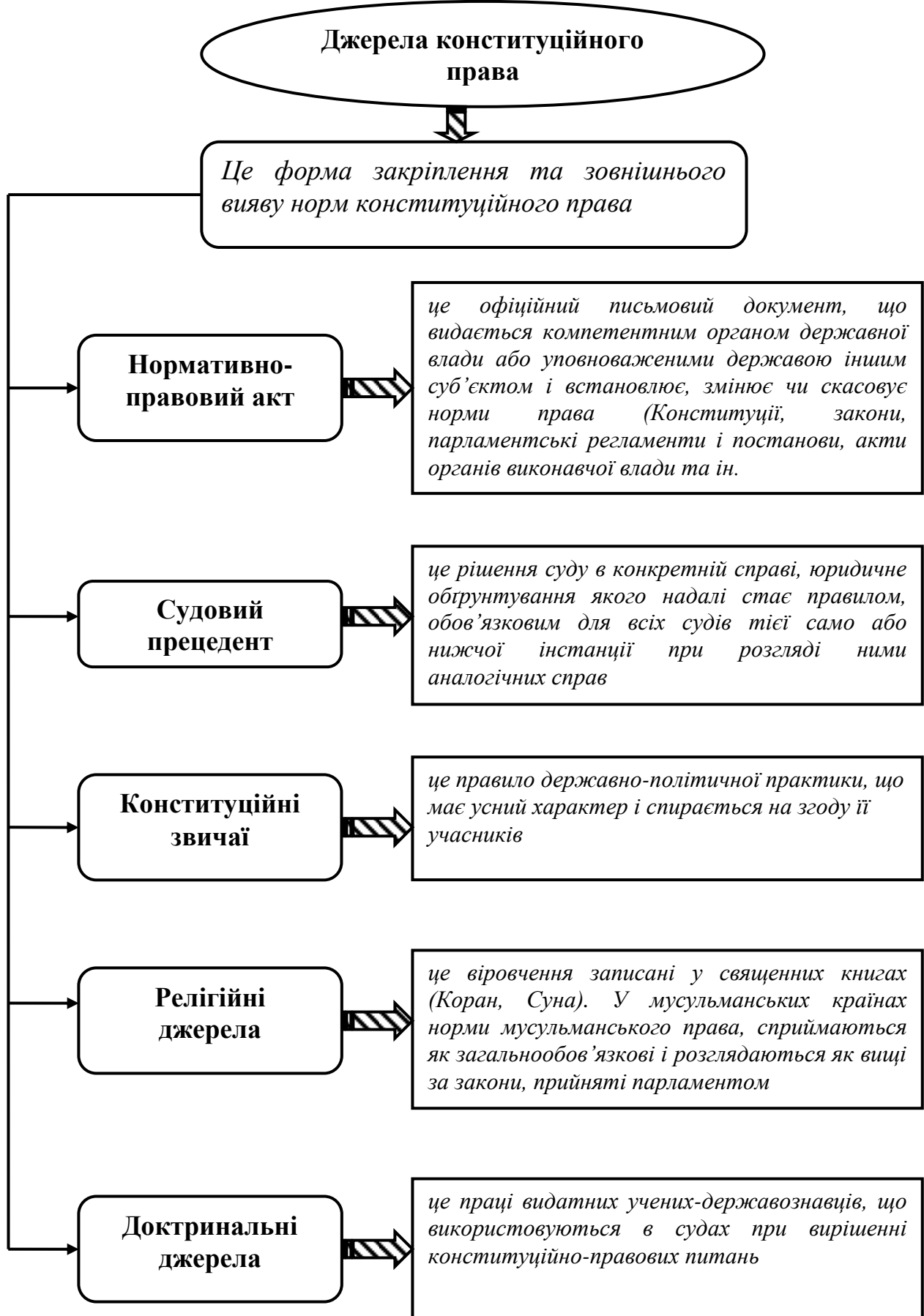

Схема №3 Критерії класифікації та види конституцій

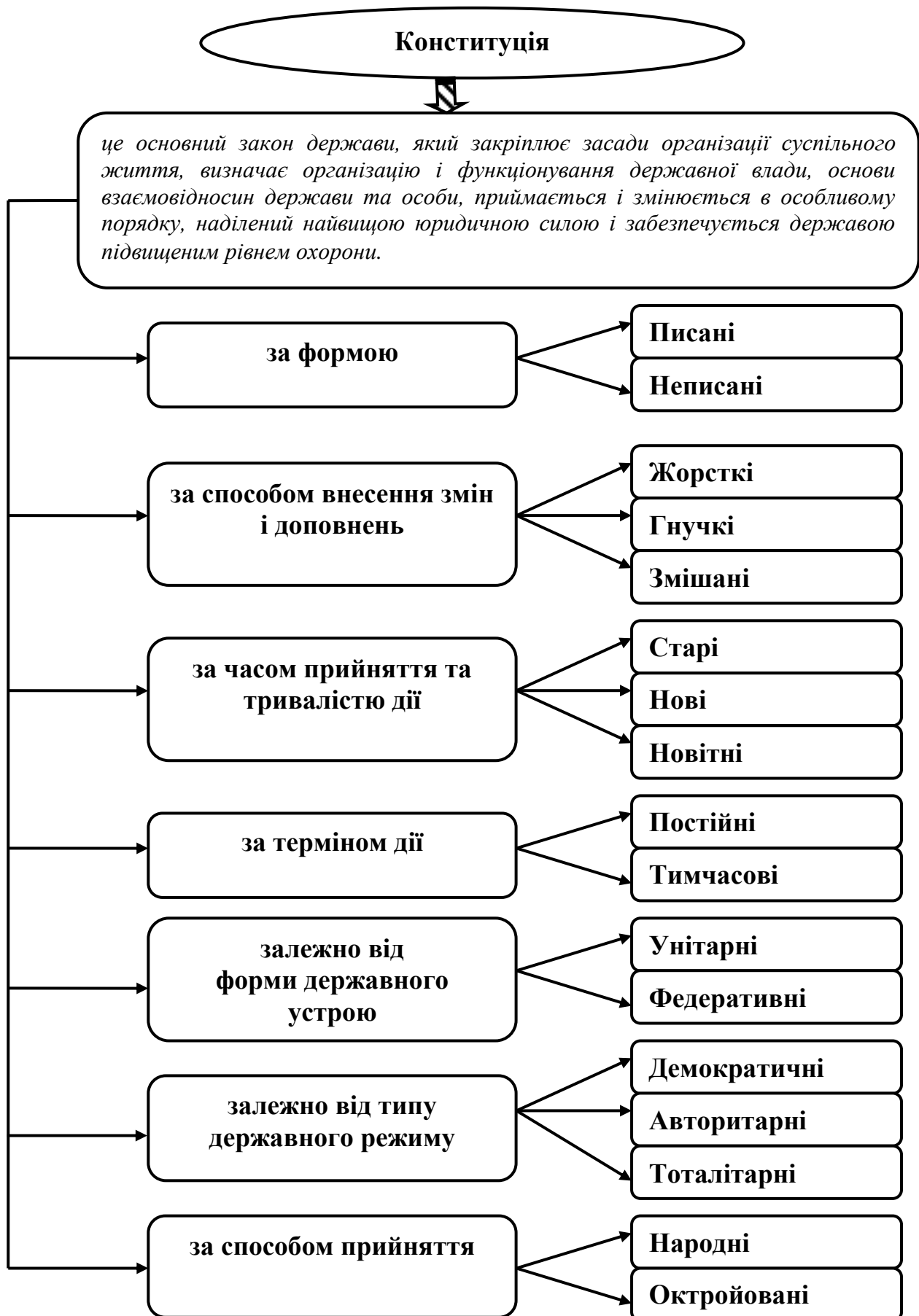

Схема №4 Форма держави

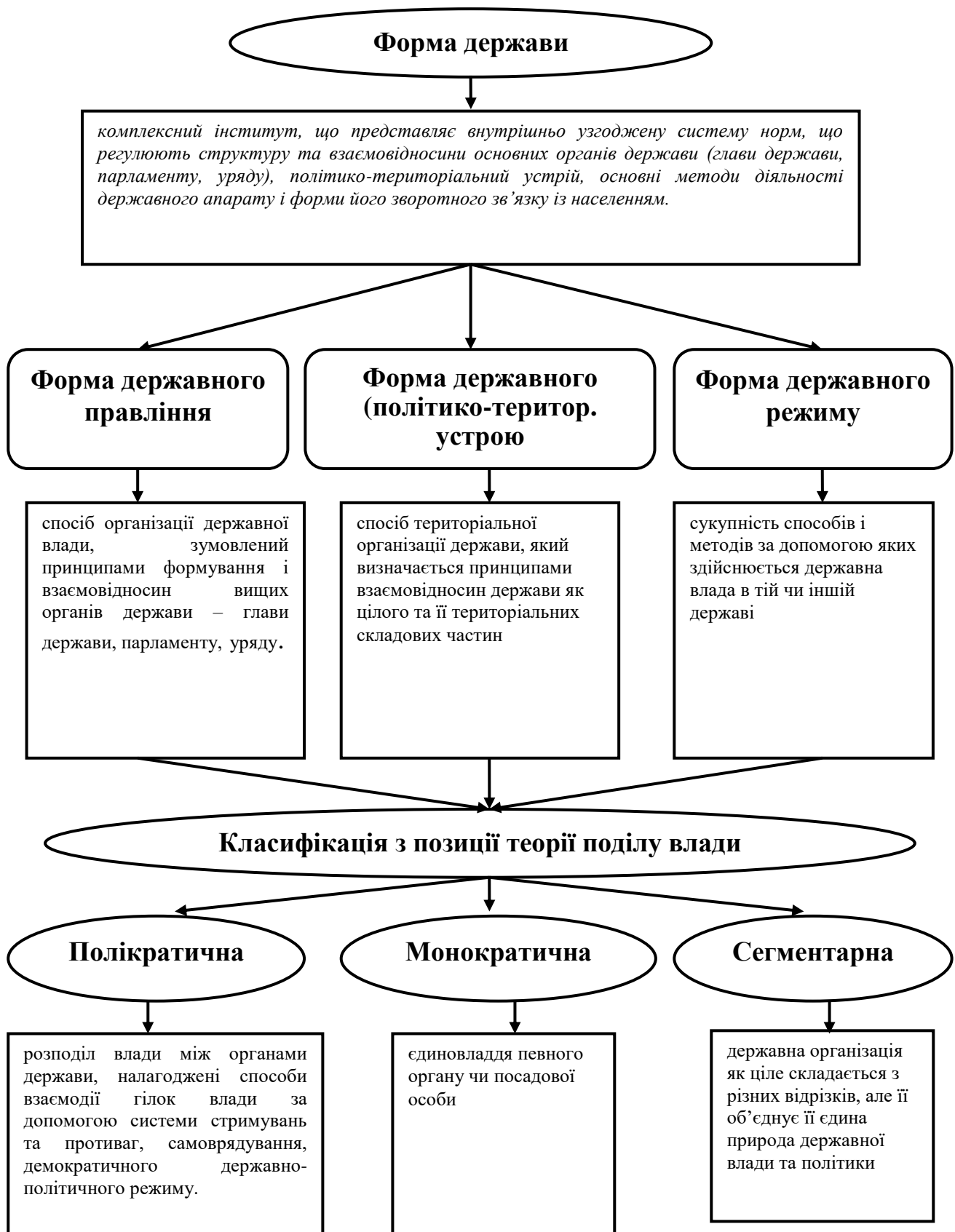

Схема №5 Форма державного правління

Схема №6 Форма державного (політико-територіального) устрою

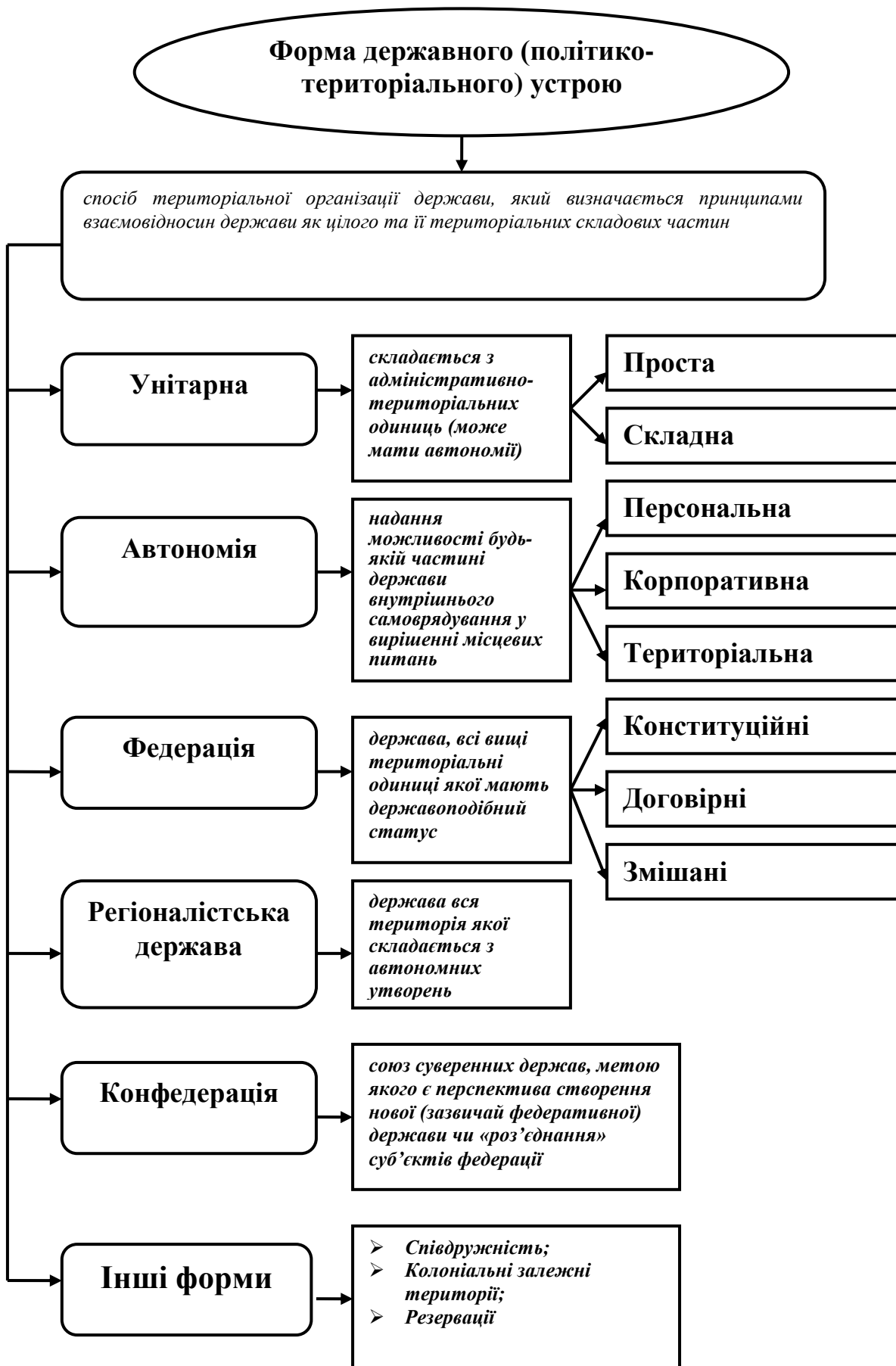

Схема №7 Державний режим

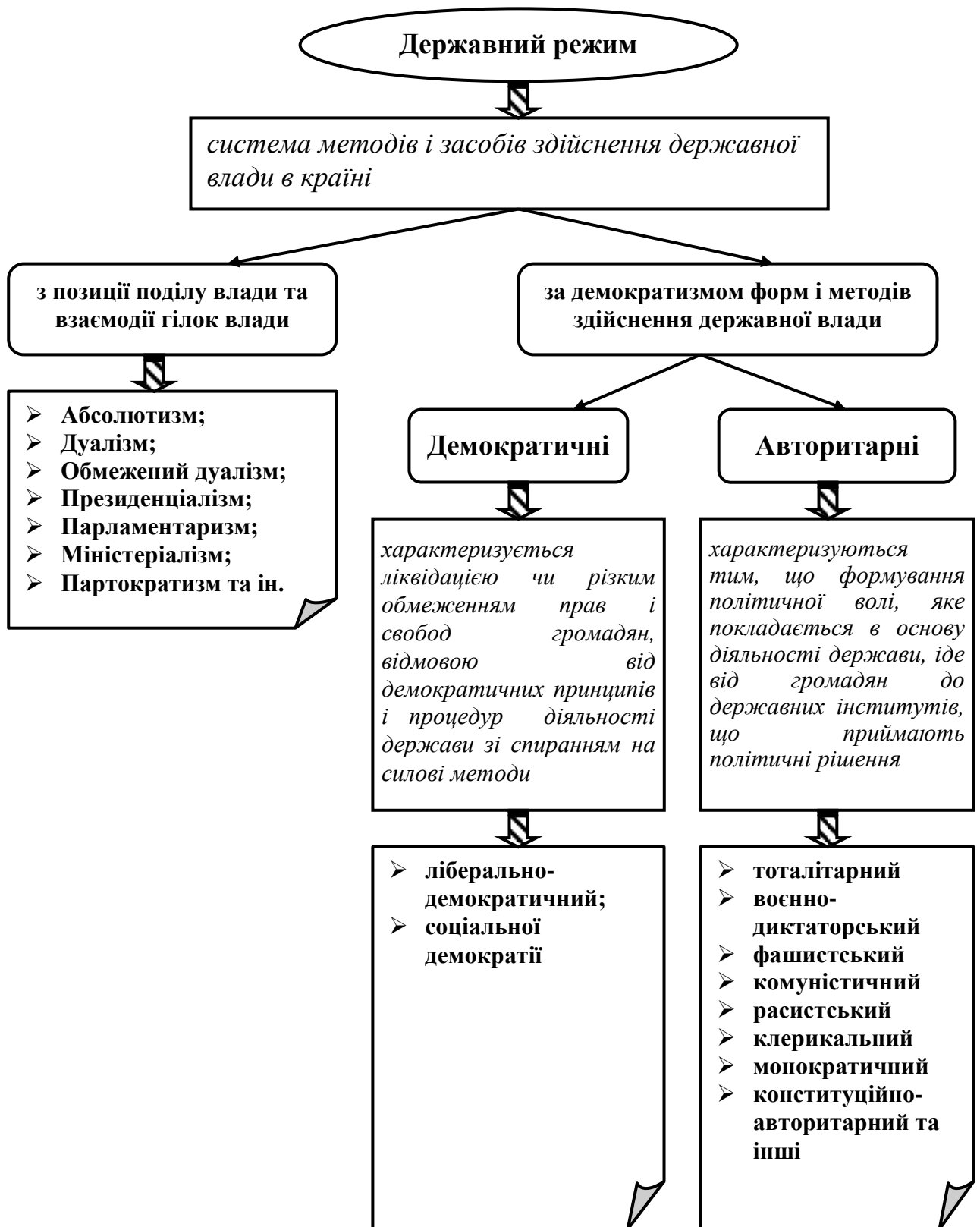

Схема №8 Класифікація парламентів

Схема №9 Глава держави: поняття, види

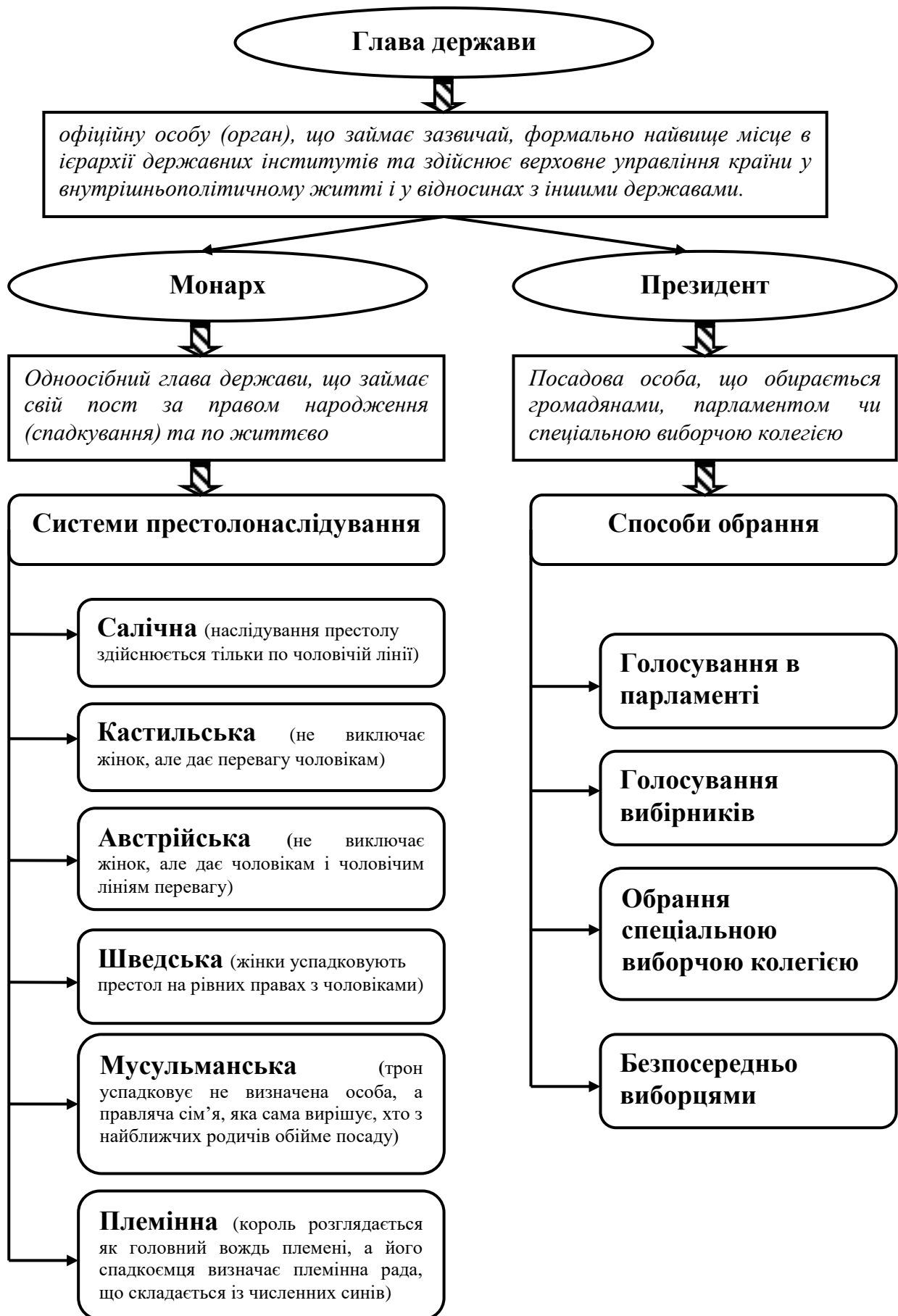
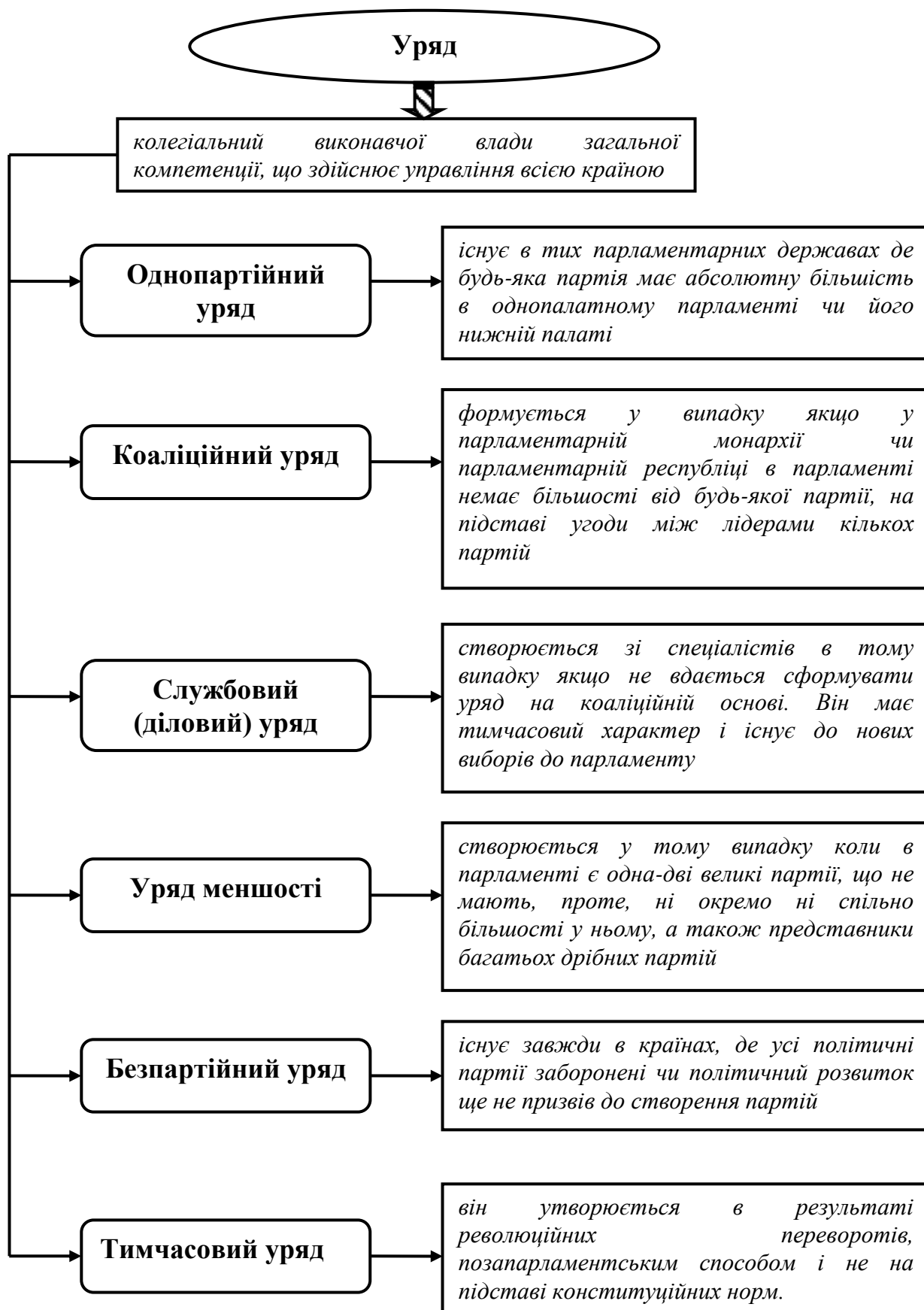

Схема №10 Уряд: поняття та характеристика окремих видів

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Боботов С.В. Конституционная юстиция. Сравнительный анализ / С.В. Боботов. – М.: БЕК, 1994. – 129 с.
2. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право: учебник для вузов / Н. В. Витрук. – М.: Закон и право. ЮНИТИ, 1998.
3. Депутат парламента в зарубежных государствах. – М.: Юридлит, 1995. – 112 с.
4. Енгибарян Р.В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции / Р.В. Енгибарян. – М.: Норма, 2007. – 496 с.
5. Жаке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: учеб. пособ. / Ж.-П. Жаке. – М.: Юристь, 2002. – 365 с.
6. Иностранное конституционное право / под ред. В.В. Маклакова. – М.: Юристь, 1996. – 512 с.
7. Конституции государств Восточной Европы: учебное и справочное пособие / отв. Ред. Ковачев Д. А. -М. : Издат. Группа Инфра М-Норма, 1996. - 160 с.
8. Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: ИНФРА, 1999. – 894 с.
9. Конституции государств Европы: в 3 т. / под ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – 817 с. (Т.1), 837 с. (Т.2), 789 с. (Т.3).
10. Конституционное (государственное) право: справочник / под ред. В.И. Лафитского. – М.: Юристь, 1995. – 191 с.
11. Конституционное право зарубежных стран / под. ред. А.А. Мишина. – М.: Белые альвы, 1996. – 400 с.
12. Конституционное право зарубежных стран / под. ред. Б.А.Страшуна. В 4-х томах: т.1,2. – М.: Изд-во Бек. 1996. – 757 с.
13. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2005. – 1056 с.
14. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: Сборник нормативных актов. – М.: Зерцало, 1998.
15. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / М. С. Горшенцова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. / за заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
16. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С.Головатий; наук. ред. В. Шаповал. – К.: Українська Правнича Фундація; Право, 1996. – 544 с.
17. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпичменту. Порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. - Юридична думка, 2004. – 176 с.
18. Лафитский В.И. Основы конституционного строя США / В.И. Лафитский. – М.: Норма, 1998. – 272 с.
19. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций / А.Н. Медушевский. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 574 с.
20. Новые конституции стран СНГ и Балтии: сб. док. – Вып. 2 / под ред. Н.А. Михалевой. – М.: Манускрипт, 1997. – 672 с.

21. Охотский Е.В. Государственная служба в Парламенте. Отечественный и зарубежный опыт / Е.В. Охотский. - М.: РОССПЭН, 2002. - 400 с.
22. Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. Речицкий. - К.: Сфера, 1999. - 496 с.
23. Сараторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сараторі. - К.: АртЕк, 2001. - 224 с.
24. Сахаров Н.А. Институт президента в современном мире / Н.А. Сахаров. - М.: Юр. лит., 1994. - 278 с.
25. Сіган, Бернард Г.. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу [Текст] / Бернард Г. Сіган ; [пер. з англ. Петра Малахова та Сергія Драчука]. - К. : Ін-т демократії ім. Пилипа Орлика, 1993. - 126 с.
26. Страшун Б.Д. Конституционное (государственное) зарубежных стран учебник в 4 томах. Т.1. Ответ. за ред. Б.Д. Страшун. - М. : Издательство БЕК, 1993. - 246 с.
27. Хабриева Т.Я. Теория современной конституции / Т.Я. Хабриева, В.Е. Чиркин. - М.: НОРМА, 2005. - 320 с.
28. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран / В.Е. Чиркин. - М.: Юристь, 1997. - 568 с.
29. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В.Е. Чиркин - М.: Зерцало, 1998. - 300 с.
30. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. - М.: Юристь, 2001. - 292 с.
31. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В.М. Шаповал. - К.: Програма Л, 1995. - 136 с.
32. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник / В.М. Шаповал. - К.: Юрінком Інтер, 2010. - 464 с.
33. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право / В.Н. Шаповал. - К.: Издательский дом «Княгиня Ольга», 2007. - 416 с.
34. Шляхтун П.П. Парламентаризм: словник-довідник / П.П. Шляхтун. - К.: Парламентське вид-во, 2003. - 151 с.

РЕКОМЕНДОВАНІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. <http://www.rada.gov.ua> – Офіційний сайт Верховної Ради України
2. <http://www.nbu.gov.ua> – Національна бібліотека імені В.І.Вернадського
3. <http://www.library.ukma.kiev.ua/amer> – Американська бібліотека НаУКМА
4. <http://www.loc.gov> – Бібліотека Конгресу США
5. <http://www.rsl.ru> – Російська державна бібліотека
6. <http://www.bl.uk> – Британська бібліотека
7. <http://www/d-nd.de> – Німецька національна бібліотека
8. <http://www.bnf.fr> – Національна бібліотека Франції
9. <http://dev.europeana.eu> – Європейська цифрова бібліотека (Europeana)

Навчальне видання
(українською мовою)

Наталя Володимирівна Верлос

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

**Курс лекцій для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності
«Право» освітньої програми «Правознавство»**

Рецензент *Т.О. Коломоєць*

Відповідальний за випуск *Г.С. Журавльова*

Коректор *Н.В. Верлос*